

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА
СПОРТУ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ
ІНСТИТУТ ФІЛОЛОГІЇ ТА СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
«СТАРА УМАНЬ»

КУЗНЕЦЬ Т.В., КРИВОШЕЯ І.І., СКУС О.В.

**ХРИСТІЯНСЬКА ЦЕРКВА В УМАНІ
КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**
МОНОГРАФІЯ

Умань
ВПЦ «Візаві»
2012

УДК 28(477.46)
ББК 86.7(4Укр-4Чек)г
К 89

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(Протокол № від 19 листопада 2012 року).*

к.і.н., проф., зав. кафедри історії України **Кузнець Т.В.**,
к.і.н., доцент **Кривошея І.І.**,
к.і.н., доцент **Скус О.В.**

Рецензенти:

Д.і.н., професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ) **Капелюшний В. П.**,

Д.і.н., професор, завідувач кафедри міжнародних відносин Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв) **Тригуб О. П.**,

Д.і.н., перший заступник з наукових та організаційних питань Українського інституту національної пам'яті (м. Київ) **Кривошея В. В.**

Християнська Церква в Умані кінця XVIII – початку XX століття :
К 89 монографія / Кузнець Т. В., Кривошея І. І., Скус О. В. – Умань:
ВПЦ «Візаві», 2012. – 148 с.

ISBN 978-966-2643-80-0

На основі широкої джерельної бази відтворюються основні віхи історії міста Умані, пов'язані, в першу чергу, з релігійним життям його мешканців. Наводяться статистичні дані, що характеризують християнські конфесії (православну та греко-католицьку) у річищі регіональної історії. Локалізовані і описуються основні релігійні осередки та культові будівні.

Монографія зацікавить усіх, хто цікавиться історією Уманщини. Вона прислужиться учням, студентам, краєзнавцям, молодим науковцям та просто небайдужим до нашої історії людям.

УДК 28(477.46)
ББК 86.7(4Укр-4Чек)г

ISBN 978-966-2643-80-0

© Т. В. Кузнець, І. І. Кривошея І.І.,
О. В. Скус О.В., 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ I	
Місто Умань: короткий нарис історії	6
РОЗДІЛ II	
Етноконфесійний склад населення Уманщини	21
РОЗДІЛ III	
Римо-католики в контексті релігійного життя Уманщини	36
РОЗДІЛ IV	
Уманський василіанський монастир.....	56
РОЗДІЛ V	
Православні храми та причт міста Умані та його передмість	75
ПІСЛЯМОВА	139
ДОДАТКИ	140

ПЕРЕДМОВА

Шановний Читачу, відкриваючи цю книгу, ти зануришся у цікаву історію одного з найкрасивіших міст України, яке упродовж століть трансформувалося від давнього поселення, через форпост на прикордонні, через торговельний та економічний центр значного регіону, через зміну статусу повітового-окружного-районного центру в адміністративно-територіальному поділі українських земель до потужного освітнього та культурного центру незалежної Української держави. В силу свого географічного розташування (межа прадавньої осілості та кочового Степу, віддаленість від державних інституцій столиць) та інших чинників, як то: існування тривалий час у приватній власності польсько-католицької аристократичної родини Потоцьких, а відтак – інтенсивне спольщення та окатоличення, перебування в зоні, відведеній як «черта оседлості» для єврейського населення, а потім інкорпорація до складу Російської імперії місто сформувалося як поліетнічне, з переважанням у той чи інший період представників того чи іншого етносу. Польсько-єврейсько-українсько-російське населення Умані співіснувало із молдаванами, і вірменами, і циганами, і німцями і т.д. А тому різнобарвною була і етно-конфесійна палітра міської громади.

Опорою духовного життя населення досліджуваного періоду була Християнська церква, представлена конфесіями: православною, католицькою, греко-католицькою. На території підпольських українських земель Правобережжя XVIII століття, а потім – підросійських у XIX – на початку XX ст., але із відчутними польськими впливами до 60-х років XIX століття, ці конфесії мирно уживались. Православні, римо-католицькі, іудейські та інші, за конфесійною належністю, мешканці міста Умані жили однією міською громадою, будувалися, торгували, молилися, творили культурні надбання, тобто спільно писали історію нашого міста. Завдячуючи праці багатьох поколінь уманців, ми маємо прекрасне місто з багатющою історією, пишаємося архітектурними формами старої забудови вулиць та культовими будівлями, мистецькими та літературними творами уманчан, давніми освітянськими традиціями і т. і. Інтелектуальний потенціал наших земляків, який формувався упродовж

століть, замішаний на глибинних джерелах духовності, які оберігалися в т.ч. і Християнською церквою. З метою найповнішого використання цього потенціалу та його примноження, ми маємо всебічно вивчати історію Церкви, для чого прислужиться дане видання.

Автори

РОЗДІЛ І

МІСТО УМАНЬ: КОРОТКИЙ НАРИС ІСТОРІ

Кожне історичне місто, і не лише історичне, має своє обличчя, характерні риси якого дозволяють з одного елемента чи групи елементів, одного погляду чи з одного слова впізнати його. Так, наприклад, Колізей символізує Рим, Золоті ворота – Київ, Кремль – Москву, Біг Бен – Лондон, Ейфелева вежа – Париж, і т. п. Все це історичні міста, які ще й творять обличчя цілих країн. В той же час є значна група міст, які мають складну, цікаву і вивчену історію та не менш неперевершену архітектурно-культурну спадщину. Історичним містом в Україні прийнято вважати таке місто, яке поділяється на стару і нову частини, а також має вік понад 300 років¹.

Історичне місто, за формулюванням «Міжнародної хартії про охорону історичних міст» (Вашингтон, 1987 р.), – це населений пункт, що постав «внаслідок більш-менш стихійного розвитку чи за продуманим планом, всі міста світу як матеріальне вираження різноманітних суспільств, що змінювалися протягом історії, є історичними. Ця хартія конкретно стосується історичних міст, великих і малих, історичних центрів і кварталів з їхнім природним чи створеним людиною оточенням, котрі, крім власних якостей історичного документа, уособлюють цінності, властиві традиційним міським цивілізаціям»².

Постанова Кабінету Міністрів України від 3 липня 2006 р. № 909 встановила новий порядок визнання населеного місця історичним. Згідно п. 1 цього нормативного акту історичним населеним місцем є «місто, селище чи село, яке зберегло повністю або частково свій історичний ареал з об'єктами культурної спадщини і пов'язані з ними розпланування та форму забудови, типовими для певних культур або періодів розвитку, та занесених до Списку історичних населених місць». У п. 2 документа зазначено, що населений пункт може бути визнано

¹ Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. Монографія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С.43.

² Охорона культурної спадщини: Збірник міжнародних документів. – К.: Видавництво АртЄк, 2002. – С. 7–77.

історичним і занесеним до існуючого Списку, «якщо він відповідає щонайменше двом з таких критеріїв:

- наявність історичних, архітектурних, ландшафтних та садово-паркових об'єктів культурної спадщини, які мають містоутворювальне значення;
- розпланування відповідно до минулих історичних епох (до початку ХХ ст.);
- наявність рядової історичної забудови»³.

Природно, що історичні міста викликають сильний туристично-екскурсійний інтерес, але для цього вони повинні зберегти своє традиційно-історичне обличчя.

2001 р. Кабінетом Міністрів України було затверджено перелік історичних населених міст України, який включає 401 місто, серед яких і Умань на Черкащині⁴.

В історії кожного населеного пункту можна чітко виокремити періоди, які мають визначальне значення, тобто закладають фундамент, на якому розбудовується його майбутнє.

Зрозуміло, «вічні» міста вирізняє той факт, що таких періодів може бути кілька. Натомість середні і малі міста характеризуються періодами розквіту, коли створювалися всі надбання міської спільноти, з якими тепер асоціюється той чи інший населений пункт.

Якщо поглянути на майже 400-літню історію Умані і проаналізувати наявну історико-архітектурну та культурну спадщину, то побачимо, що найбільш впізнавані пам'ятки, які і творять обличчя міста, постали у другій половині ХVІІІ – першій половині ХІХ століття. Тобто тоді, коли місто перебувало у власності польських аристократів Потоцьких (1726 – 1832 рр.), і саме пам'ятки цієї доби значною мірою створюють неповторний шарм Умані. Передусім це неперевершений диво-парк «Софіївка», Ратуша (Торгові ряди), Уманський василіанський монастир та костюл Успіння Пресвятої Богородиці.

³ Постанова Кабінету Міністрів України від 3 липня 2006 р. № 909 «Про затвердження «Порядку визнання населеного місця історичним» // http://news.ukrinfo.biz/print_law/5473/

⁴ Постанова Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. № 878 «Про затвердження Списку історичних населених місць України» // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws>

Умань як місто вперше згадується у XVII столітті, але ця місцевість була заселена ще в давні часи. Пам'ятки трипільської, скіфської, білогрудівської, чорноліської та наступних археологічних культур аж до XIII століття знаходили не тільки на території Уманщини, а й у самій Умані⁵.

Серед краєзнавців і до сьогодні немає спільної думки про походження назви «Умань». Одні з них виводять цю назву від куманів (половців): Куманія – Кумань – Гумань – Умань. Другі стверджують, що назву місту дала р. Уманка (Ума: тюрк. Умар – велика річка, Кума – пісочна ріка). Треті оповідають про корчму «У Мані», яка нібито стояла на перехресті шляхів. Четверті проводять паралелі з трипільською культурою і вважають, що «Ума» є одним з імен богині Махадеви або Парасваті.

Точна дата заснування міста невідома. Голландський учений А. Целларій, який жив у XVII столітті, покликаючись на більш ранні джерела, які сучасним дослідникам невідомі, вказував, що Умань під назвою Ладичин відома ще з XV століття (приблизно 1459 р.).

На початку XVII століття населені пункти Уманщини поступово переходять до Калиновських, зокрема до Валенти Александра Калиновського⁶. Останній за сеймовою ухвалою від 13 травня 1609 р. став повновладним господарем «Гуманської пустки», що становила територію не менше однієї тисячі квадратних кілометрів⁷.

В одному судовому позові до В. Калиновського від 10 серпня 1616 року є вказівка на те, що місто вже існувало⁸. У 1629 р. Умань уже досить великий населений пункт, в якому було 1027 димів і проживало 9600 осіб⁹.

⁵ Діденко О., Стефанович В., Черномаз Б. Збірник археологічних пам'яток Уманщини: Монографія. – Умань, 2006. – Т. 1. – 343 с.

⁶ Ткаченко М. Гуманщина в XVI–XVII вв. – К., 1927. – С. 14; Wolff J. *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czernastego wieku.* – 1895. – S. 571.

⁷ Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 147, 214–215.

⁸ *Źródła dziejowe / Wyd. A. Jabłonowski.* – Warszawa, 1894. – Т. XXII. – S. 579; Детальніше про ситуацію навколо документа див.: Захарченко Р. Повідомлення про Гумань 1616 року: довге повернення до дослідника // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – Вип. 15. – К.: ХІК, Часи козацькі, 2006. – С. 194–202.

⁹ Ткаченко М. Вказ. праця. – С. 16.

Національно-визвольна революція, яка розпочалася з повстання під проводом Богдана Хмельницького, охопила й Уманщину. Повстання проти поляків та євреїв спалахнуло в Умані у червні 1648 року. Тоді ж місто стало центром Уманського полку. Першим уманським полковником став Іван Ганжа, якого направив сюди Б. Хмельницький¹⁰.

За період козацької революції місто неодноразово намагалися здобути вороги. Навесні 1653 р. на Умань напало польське військо на чолі з Станіславом Потоцьким і Стефаном Чарнецьким. Оборону міста керував Іван Богун. Поляки відступили. Павло Алепський, який супроводжував патріарха Макарія під час подорожі українськими землями, залишив опис Умані (1654 р.). Це було велике місто, поділене на три фортеці. Третьою фортецею був великий дерев'яний замок, оточений вежами з гарматами і ровами. У місті багато палаців, 9 церков і монастир, будинки дуже гарні та високі (належали полякам, вірменам та євреям), одяг у козаків гарний, а в старшини – гаптований золотом та сріблом.

10 січня 1655 р. польсько-татарське військо оточило місто. Фортеця була неприступною, її ототожнювали з голландською Бредою. Фортечний комплекс Умані являв собою три окремі фортеці, найбільша з них знаходилася в центрі на пагорбі (територія сучасного заводу «Мегомметр»). Її захищали 12 тис. козаків на чолі з Богуном. Штурм розпочався наприкінці січня. Поляки захопили перший вал, але далі не просунулися. Вони змушені були відступити до Охматова, де згодом відбулася відома «Дрижипільська битва»¹¹.

Після смерті Б. Хмельницького, коли козацька держава поринула в боротьбу за владу, місто досить часто ставало столицею правобережних гетьманів. У 1665 році в Умані проголосив себе гетьманом Правобережжя Степан Опара. Через декілька років місто стало фактично столицею гетьмана Михайла

¹⁰ Детальніше про Уманський полк див.: Бодров Ю. І. Історія Уманського козацького полку: Монографія. – К., 2001. – 276 с.

¹¹ Кузнець Т. Дрижипільська битва 1655 р. очима священика // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – Вип. 14. – К.: ХІК, Часи козацькі, 2005. – С. 349–353.

Ханенка¹². Цікаво, що саме на ці буремні роки припадає важлива подія в історії Умані: 7 квітня 1663 року король Речі Посполитої Ян II Казимир у Львові надав «право магдебурзьке місту Гумані на Україні»¹³.

Правобережна Україна потерпала від протистояння гетьманів Ханенка й Дорошенка. Умань на початку 70-х років перебувала під контролем то одного, то іншого.

У серпні 1674 р. турецьке військо взяло місто Умань в облогу, пізніше сюди ж прибула козацька старшина гетьмана Дорошенка. Тривали переговори: козаки і мешканці міста не бажали здаватися, але, зрозумівши своє катастрофічне положення, вислали парламентарів – полковника Стефана Яворського і представників козацької старшини. Ще двічі з фортеці виходили уманці на переговори, але їх чекали тільки кайдани. Залишившись без військового керівника, захисники уманської фортеці не змогли встояти перед навалюю чужинців. Понад тиждень оборонялися уманці, але зрадництво й хитрість зробили свою справу. Врівень із фортечними мурами турки насипали земляний вал і встановили власні гармати таким чином, що влучно «в гармати уманські стріляно». Місцевість, де стояли турки, стали називати Турок. Одночасно турки розпочали підкоп і заклали в нього велику кількість пороху. Пролунав вибух, який зруйнував частину укріплення. Уманцям удалося закласти цей пролом у стіні. Тоді завойовники скористалися підземними ходами й увірвалися в місто. 25 серпня місто захопили турецькі війська, на уманському ринку загинуло близько 7 тисяч місцевих жителів. Людська кров лилася по вулицях міста. Турки, втративши не менше 13 тисяч вояків, спалили місто¹⁴.

Про те, як розвивалося місто на зламі XVII – XVIII століть, поки що маємо обмаль інформації, щоб робити суттєві узагальнення.

¹² Кривошея В. В. Національна еліта Гетьманщини. – К., 1998. – Ч. I. – С. 138.

¹³ Regesty dokumentow kancelarii koronnej dla ziem ukrainskich w ksiegach Metryki Koronnej pol. XVI – pol. XVII w. Opracowali: H. Boriak, N. Jakowenko, W. Krawchenko, L. Demczenko, K. Wyslobokow. Zespol wydawcow: Pawel Pilat, Anna Wajs, Hubert Wajs, Malgorzata Wisnieska, Iwona Zaluska [Warszawa, 2005] // www.agad.archiwa.gov.pl/publikacje/MR2.html#TOP

¹⁴ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С. 259.

Перейшовши у власність Потоцьких 1726 року¹⁵, місто, як той фенікс, поступово відроджується, відбувається повторна колонізація регіону. Гайдамаки, які активно діяли на Правобережжі, декілька разів турбували польське населення Умані (1737, 1749–1750, 1757)¹⁶.

Про важливість уманських володінь для Потоцького свідчить той факт, що в 1760 році в Умані, яка щойно отримала підтвердження магдебурзького права, було закладено фортецю, що повинна була стати могутнім форпостом магнатської держави в регіоні. 28 березня 1761 р. спорудження фортеці (Старе Місто) урочисто завершено¹⁷. Фортеця була розташована на пагорбі, мала дві брами – Новомиську та Раківську. Над брамами зведено вежі, на яких стояли гармати. З боку Лисої Гори в палісаді була таємна хвіртка, яку постійно охороняли. Місто-фортецю з двох боків оточувала річка Уманка. З третього боку місто боронив глибокий яр; передмістя (Нове Місто) відокремлювалося від Старого Міста безводним ровом і земляним валом. Земляний вал навколо фортеці, а також двоповерховий будинок уманського комісара були наїжачені дубовим частоколом (палями). За фортечними мурами знаходилися будівлі монастиря та монастирської школи, костьол, церкви, синагога, ратуша, а також дерев'яні житлові будинки.

Як відповідь на створення і дії Барської конфедерації у 1768 році на Черкащині, в урочищі Холодний Яр, неподалік від Мотронинського монастиря (духовного та ідеологічного центру повстання), відбулася рада, на якій Максима Залізняка було обрано отаманом. У квітні-травні 1768 року повстанський рух поширився на значну територію Правобережної України. Здобувши Жаботин, Смілу, Корсунь, Богуслав, Канів та Лисянку, на початку червня повстанці підійшли до Умані, взяття якої стало вищою точкою селянської війни 1768–1769 рр., більш відомої під назвою «Коліївщина». Уманський сотник Іван Гонта перейшов на бік загонів М. Залізняка і разом з ними штурмував місто. 9–10 червня 1768 р. (за н. ст. 20–21 червня) Умань була здобута.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 484. – Оп. 6. – Спр. 146.

¹⁶ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Зб. док. – К., 1970. – С. 97, 133, 137, 140, 200, 254.

¹⁷ Смоктий А. г. Умань // Киевская старина. – 1882. – Т. IV. – С. 425.

Мешканців фортеці, поляків та євреїв, які не згоджувалися прийняти православ'я, чекала смерть. Наприкінці червня за допомогою російських військ генерала Кречетникова керівників повстання заарештували. 25 червня під час вечері в таборі росіян, куди запросив керівників повстання полковник Гур'єв, Гонту й Залізняка було затримано. Уманського сотника передали полякам, які скаржали його, як сотні інших гайдамаків. Залізняка, як запорозького козака, чекав суд російської імператриці, але по дорозі на заслання він утік. Подальша доля його невідома, але, за неперевіреними даними, керманич Коліївщини брав участь у селянській війні під проводом О. Пугачова (1773–1775). Після арешту керівників виступ ще тривав, але вже не так активно. Здобуття Умані було вищої точкою антифеодального визвольного руху¹⁸.

Під час повстання постраждав і Свято-Богородицький монастир св. Василя з колегією (школами), або училищем, в м. Умані. Уже згадуваний Францішек Салезій намагався перетворити Умань на центр уніатства в регіоні. В 1762–1763 рр. за його пропозицією та за фінансової підтримки в місті діяла кількомісячна семінарія з підготовки уніатських та «перекваліфікації» православних священиків, очолювана єпископом Белзьким та Холмським М. Рилом, під час якої відбулася посвята 150 священиків для церков Уманщини. Через два роки в Умані за сприяння Потоцького було відкрито василіанський монастир, а 1766 року – школи при ньому. Серед навчальних предметів були математика, фізика, філософія, красномовство, право, французька, німецька мови та, звичайно ж, богослов'я. Велику увагу приділяли фізичному вихованню учнів, особливо влітку, коли всі вихованці йшли в поле, де займалися різними іграми, військовими вправами тощо. Найбільш здібних учнів нагороджували медалями, королівською милістю. В училищі навчалися: польський поет Юзеф (Йосиф) Богдан Залеський (1802–1880), етнограф Генріх Франциск Духінський (1817–1886), Міхал Грабовський (1804–1863), польський поет Северин Гощинський (1801–1876), С. Голендзоровський, учасник польського національно-визвольного руху Ян (Іван)

¹⁸ Див. детальніше: Храбан Г. Ю. Спалах гніву народного: Антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768–1769 рр. – К., 1989.

Креховецький (1804 – після 1838), історик-славіст Віктор Іванович Григорович (1815–1876). Саме Гощинський, Грабовський та Залеський були ініціаторами створення при монастирі літературного гуртка «За-Го-Гра», на засіданні якого і були прочитані перші вірші цих представників «української школи» в польській літературі. Наприкінці 1831 року сс. Гереженівка та Монастирок, що належали Уманському василіанському монастирю, були конфісковані до казни, а в 1832 році закрито і сам монастир. 5 березня 1834 року монастир було остаточно ліквідовано, приміщення перейшли в розпорядження місцевої влади. Ченців було переведено до Преображенського монастиря, що знаходився в м. Трегури на Волині. Частину монастирських і шкільних речей було залишено в костьолі м. Умані, а картини та скульптури були відправлені до Київського університету св. Володимира¹⁹.

За другим поділом Польщі (1793 р.) Умань ввійшла до складу Російської імперії. Спочатку місто було центром округи, а потім повіту Брацлавської губернії. У 1795 році у зв'язку з адміністративною реформою Умань стала повітовим містом Вознесенського намісництва, а в кінці 1796 року – центром одного з повітів Київської губернії²⁰.

Саме в цей період було розпочато грандіозне будівництво диво-парку «Софіївка», який граф Станіслав Потоцький подарував своїй дружині Софії²¹.

На рубежі XVIII – XIX століть місто було розділене на дев'ять частин. Щороку відбувалося 12 ярмарків, призначених на церковні свята. Промисловість була представлена одним

¹⁹ Див. про це: Павленко М. Базилянський монастир: дослідження з історії уманського колегіуму у системі освітніх закладів України XVIII ст. // Уманська зоря. – 1996. – 30 жовтня; Кривошея І. І., Близнюк І. В. Уманський базилянський монастир (1765–1834 рр.) // Уманщина в етнополітичній історії України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). – К., 1998; Побірченко Н. С. Школа базилянського кляштора в Умані: українсько-польський контекст // Краєзнавство Черкащини: №7'2004, спецвипуск / Ред. кол.: В. М. Мельниченко та ін. – К., 2004.

²⁰ Петренко О. Брацлавська губернія і Брацлавське намісництво // Київська старовина. – 2000. – № 1. – С. 45–46.

²¹ Про це див.: Дендрологический парк «Софиевка» / Косенко И. С., Храбан Г. Е., Митин В. В., Гарбуз В. Ф.: Отв. ред. Кошно Н. А., АН УССР. Центр. респ. бот. сад. – К.: Наук. думка, 1990. – 160 с.

пивоварним та двома цегляними заводами, а також різними ремеслами – срібним, мідним, ковальським, ткацьким та іншими.

Умань у кінці XVIII – початку ХХ століття була певною мірою єврейським містечком. Більшість населення в цей період складала євреї. Єврейська громада мала в місті синагоги, громадську школу (Талмуд-Тору), школи грамоти (хедери), приватне чоловіче та два жіночих училища, безліч крамничок і бібліотеку. На початку ХХ століття їх кількість зросла, з'явилися також єврейські лікувальні заклади. Тому й не дивно, що місто стало осередком поширення хасидизму.

У 1810 р. на старому єврейському цвинтарі було поховано рабі Нахмана (1772–1810) із Брацлава (Бреслава), більш відомого як цадик Нахман. Правнук рабина Ізраїля бан Еліезера (1700–1760), відомий також під іменем Баал Шем Тов (Власник Доброго Імені), був одним із фундаторів хасидського руху. Хасидизм (хасид – благочестивий) – це містичний релігійний напрям іудейського віросповідання, започаткований у 30-х роках XVIII століття на Поділлі в середовищі єврейської бідноти. Благочестивий Нахман, місце якого так і не посів жоден з наступників, заповідав відвідувати його могилу на єврейський Новий рік (Рош ха-Шан). До нього, великого хохема (мудреця), приїздили євреї за порадою. Сутність хасидизму полягає в тому, що вся земля наповнена Богом, а тому весь світ є втіленням Божества. Відповідно вчинки і слова людини мають значний вплив на дійсність. Найбільше на небо діє молитва, яка є звільненням людини від матеріальних кайданів і сприяє злиттю з Богом. Роль найважливішого посередника в цьому процесі відіграє цадик, який рятує душі євреїв на Землі. Цадик був не просто нащадком Баал Шев Това (це звання було спадковим), він був духовним суддею і наставником єврейської громади²².

Після смерті Станіслава Потоцького (1805 р.) Уманським маєтком опікувалася його вдова Софія, хоча за поділом спадщини ключ успадкував Александер Потоцький, який ще був неповнолітнім. У 1809 р. графиня Софія Потоцька пристала на пропозицію російського уряду продати повітове місто Умань до державної казни. Але через пожежу, яка знищила більшість

²² Кривошея І. І., Фуркало В. С. Хасиди в Умані: історія і сучасність. – Умань: РВЦ «Софія», 2007. – 18 с.

дерев'яних споруд, та замалу ціну, яку пропонував уряд, ця фінансова операція не відбулася²³.

Уже на початку ХІХ століття місто мало військовий характер. Тут розташовувалися підрозділи різних військових частин. У 1805 році в Умані проходив службу автор легендарної «Енеїди» Іван Петрович Котляревський. Штаб 7-го піхотного корпусу, що був розташований у місті 1818 року, очолював герой Вітчизняної війни 1812 року поет Денис Давидов. Умань була одним із центрів декабристського руху в Україні. До Сергія Григоровича Волконського, який квартирував в Умані, на наради приїздили М. Бестужев-Рюмін, П. Пестель, О. Поджіо, В. Давидов. У грудні 1825 року в його будинку відбулася нарада, на якій розглядався план захоплення Тульчина з метою визволення Павла Пестеля, якого на той час заарештували. У 1825 році дружина С. Г. Волконського, Марія Миколаївна, провела в Умані декілька місяців²⁴.

За участь у польському повстанні 1830–1831 рр. в Александра Потоцького конфіскували Умань і його уманські маєтки. У 30–50-х роках ХІХ століття місто було центром 2-го округу поселень²⁵.

На середину ХІХ століття в Умані, що мала великий товарообіг з Києвом, Бердичевом та Одесою (до Одеси вивозили пшеницю), нараховувалося 200 торговельних лавок, декілька заводів (шкіряний, миловарний, дві свічкові та тютюнова фабрика), один трактир, два готелі, одна харчевня, 15 «питейных» домів та дві вільні аптеки. Було також три церкви, один костюл та дві єврейські синагоги. У січні 1854 р. «Киевские губернские ведомости» писали, що Умань стає схожою на Київ, має безліч великих і малих крамниць, розкиданих по всьому місту. Тут проживало багато шляхти й військових. Чумацькі валки та кінні екіпажі створювали великий рух. Саме в середині

²³ Кривошея І. Демагнатеризація латифундій Правобережної України (перша третина ХІХ ст.): уманські маєтки Потоцьких // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Випуск VI. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 56–69.

²⁴ Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття). – К., 2001. – С. 61.

²⁵ Кривошея І. Уманські маєтки Александра Потоцького // Pamiętnik Kijowski. – Т. 8. – Kijów-Olsztyn, 2006. – S. 163–168.

століття в місті з'явилася перша бруківка на вулиці (Садова). З 1846 р. діяла водолікарня, але загалом панувала колосальна антисанітарія: 1830, 1831, 1847, 1848 – епідемії холери²⁶.

На початку 80-х років XIX століття Умань належала до групи кращих міст Київської губернії, поступалася в торгівлі тільки Бердичеву та Білій Церкві, а за розвитком промисловості переважала їх. У місті було сконцентровано значний освітній потенціал: училище садівництва й землеробства, 2-класне міське училище, 4-класне духовне училище, єврейське училище²⁷.

Наприкінці XIX століття Умань була важливим торговельним центром. Щороку з Умані вивозили 1797 тис. пудів хліба. Особлива роль у цьому належала новозбудованій залізниці, яка зв'язала Умань, Христинівку з Києвом та Одесою.

Умань початку XX століття була посереднім містом, враження про яке змінювалося тільки після відвідин «Софіївки». Залізнична станція Умань була кінцевим пунктом шляху потягу, далі він не йшов. Візники, які забезпечували перевезення містом, на відміну від Києва, керували не однокінними, а двокінними екіпажами. Послуги візників від станції до міста оцінювалися від 20 до 40 копійок. Більшість вулиць міста, за винятком центральної частини, не мали бруківки, а тому під час руху ними піднімалися клуби пилюки. Центральні вулиці міста – Миколаївська, Двірцева, Дворянська – були забудовані в основному помешканнями заможних жителів: дворян, чиновників та офіцерів. У центральній частині розташовувалися готелі: «Гранд-Отель», «Франція», «Брістоль», «Англія» та інші. Поруч із «Францією» знаходилася кав'ярня-кондитерська Сковронського в закопанському стилі. Печиво й морозиво, що продавалися тут, конкурувало з тим, що продавалося в кав'ярнях Києва та Петербурга. Вулиці, заселені переважно єврейськими міщанами, так і називалися – Нижньоєврейська, Верхньоєврейська, Кагальна²⁸.

За часів Першої світової війни в Умані неодноразово відбувалися благодійницькі концерти у фонд Товариства допомоги жертвам війни. Досить часто на них звучала музика відомого польського композитора Кароля Шимановського. У

²⁶ Киевские губернские ведомости. – 1846–1854.

²⁷ Демочані. Умань. – Б. м., 1882. – С. 5–30.

²⁸ Суровцова Н. Спогади. – К., 1996. – С. 20–22.

1916 році він разом із Павлом Коханським виконав уперше музичний твір «Міфи».

У липні 1917 року, через декілька днів після Києва, в Умані на площі перед військовим собором і школою-гімназією було виголошено текст Першого Універсалу Української Центральної Ради. Його після молитви зачитала Надія Суровцова. У лютому 1918 року в місті вперше встановили радянську владу, але вже у березні до міста увійшли німецькі війська. Кайзерівська армія надавала допомогу Центральній Раді за Брестськими домовленостями. Описувати той період складно: безлад, злочинність, анархія, громадянська війна. У 1918–1919 роках Умань переходила з одних рук до інших не менше 15 разів. Остаточо радянську владу в Умані встановили в січні 1920 року²⁹.

З січня 1920 року по січень 1923 року Умань була повітовим містом Київської губернії, а з січня 1923 року по жовтень 1930 року у зв'язку з адміністративною реформою – окружним центром Уманського округу. До складу округу входило 17 адміністративних районів. З жовтня 1930 року Умань стала районним центром спочатку Вінницької області. Частина історико-географічної Уманщини (Бабанський, Тальнівський райони) входила до складу Київської області. Тільки в 1932 р. Умань увійшла до складу Київської області УСРР³⁰.

Випробування, які у 1941 році принесла війна, не оминули й наше місто. Умань була окупована з серпня 1941 року по березень 1944 року. Порядкували гітлерівці в нашому місті 943 дні, і наслідки загальновідомі: концтабір «Уманська яма», 25 тисяч розстріляних уманців у Сухому яру, зруйноване місто³¹.

У кар'єрі Уманського цегельного заводу окупанти влаштували концтабір «Уманську яму». Російський поет Є. Долматовський, який пройшов страхіття німецького полону, у книзі «Зелена брама» розповів про уманський табір. Під пекучим

²⁹ Нарис історії Уманщини... – С. 97–104.

³⁰ Кузнець Т. В. Уманщина в адміністративно-територіальному устрої України // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – № 1. – С. 189–190; Нарис історії Уманщини... – С. 110.

³¹ Бланк О., Хавкин Б. Вторая жизнь фельдмаршала Паулюса. – М., 1990. – С. 148; Нарис історії Уманщини... – С. 133.

сонцем або під дощовою зливою постійно перебувало бл. 80 тис. військовополонених. Для того, щоб урятуватися від дощу, полонені будували собі «помешкання» в глиняних стінах кар'єру. Ці нори, по-іншому їх важко назвати, часто обвалювалися, що призводило до загибелі людей. У таборі постійно відчувалася нестача води та їжі³².

Від початку окупації євреям було дозволено мешкати тільки в гетто (район Старого базару). Під приводом проведення перепису єврейського населення гітлерівці наказали всім євреям з'явитися з речами і документами у призначений час. У Судний день (Йом-Кіпур) у Сухому яру почалися масові розстріли. Згодом ще одним «полігоном» для нацистів став Собківський ліс поблизу Умані. У цих двох місцях було розстріляно понад 20 тис. євреїв³³.

У результаті запеклих боїв 9–10 березня 1944 р., які були складовою розгортання Умансько-Ботошанської наступальної операції, радянські війська визволили Умань від окупантів. Двадцять військових формувань, які героїчно проявили себе під час Умансько-Ботошанської операції, стали носити почесні звання Уманських³⁴.

Місто лежало в руїнах, музей та бібліотеки були розкрадені. Загальні збитки склали понад 160 млн. крб. (у цінах 1941 р.)³⁵. Відбудова міста розпочалася майже одразу після його визволення. Уже 1944 року відновили роботу більшість підприємств міста, школи, лікарні, аптеки, педагогічний та сільськогосподарський інститути та інші установи.

³² Мельниченко М. «Уманська яма» – катівня і мужність // Уманська зоря. – 1987. – 12 січня, 15 січня.

³³ Черномир В. Еврейская жизнь в Умани. – Умань, 2002. – С. 30–31.

³⁴ Гарбузова Л. Д. Умансько-Ботошанська операція 2-го Українського фронту // Вогонь безсмертя: Матеріали історичних читань, присвячених 50-річчю Перемоги над фашистською Німеччиною в роки Великої Вітчизняної війни. – Умань, 1995. – С. 46–49.

³⁵ Умань: Історико-географічний та економічний нарис. – Черкаси: Облвидав, 1957. – С. 124; Феценко В. Т., Лисенко Л. Г. Уманщина в грозові роки Великої Вітчизняної // Суд пам'яті: Матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. присвяченої 55-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. / Редкол.: В. Г. Кузь (голов. ред.) та інші. – К.: Знання, 2000. – С. 110–113.

У другій половині ХХ століття місто активно розвивалося. Особливо відзначимо збільшення кількості промислових підприємств.

Новий етап у розвитку міста розпочався із серпня 1991 року. Складнощі перших років розвитку української держави впливали і на розвиток таких міст, як Умань. Більшість підприємств у середині 90-х років простоювали, а їх працівники, відправлені у відпустки за власний рахунок, щоб вижити, шукали порятунку в комерції. Для одних базарна торгівля стала рятівним кругом, і через деякий час вони повернулися до своєї професії, а для інших стала справою життя, і тепер вони вже відкривають магазини та офіси в центрі міста. Таким чином, відроджується торговельна слава Умані ХІХ століття. Кінець 90-х характеризується відродженням місцевої промисловості. Серед відомих не тільки в Умані, а й далеко за її межами підприємств, наведемо «Білосвіт», «Вітаміни», Уманський тепличний комбінат, «Вторма» та інші.

В Умані проживає майже 88,7 тис. мешканців (дані останнього перепису), 30 % населення – це молодь. Незважаючи на свої невеликі розміри та кількість населення, місто можна з упевненістю назвати студентським, адже в Умані діють Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Уманський національний університет садівництва, Уманська філія Європейського університету та філія Київського інституту бізнесу і технологій, а також гуманітарно-педагогічний коледж, агротехнічний коледж, музичне училище та інші навчальні заклади. У 2003 році в номінації Всеукраїнського конкурсу «Місто кращого благоустрою» Умань серед міст ІІІ категорії (з населенням 60–200 тис. чоловік) виборола І місце.

Умань – місто, споріднене з: 1967 р. – Ромійї-сюр-Сен (Франція), 1988 р. – Девіс (США), 1990 р. – Мілфорд-Хейвон (Великобританія), 2003 р. – Хаапсалу (Естонія), 2003 р. – Ботошани (Румунія), 2004 р. – Ланьцут (Польща), 2005 р. – Гнезно (Польща), 2010 р. – Ашкелон (Ізраїль).

Сьогодні Умань – це місто обласного підпорядкування, знане в Україні і світі, завдяки «Софіївці», туристичний центр. Тисячі туристів щороку відвідують цей мальовничий парк. Але не тільки «Софіївкою» славиться Умань. Адже тут знаходиться

місце паломництва хасидів усього світу – поховання рабі Нахмана (1772–1810) із Брацлава (Бреслава). Для прочан (паломників) збудовано сучасний готель «Шаарей Ціон»³⁶.

Таким чином, на сьогодні й майбутнє міста впливають як масштабні події історії України, так і його власна історія.

³⁶ Уманська міська рада 1992–2004: Підсумовуючи зроблене. – Умань, 2005. – 124 с.

РОЗДІЛ II

ЕТНОКОНФЕСІЙНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ УМАНЩИНИ

На території історичної Уманщини впродовж кількох століть співіснували різні релігійні конфесії, зокрема православ'я, уніатство, католицизм, іудаїзм та хасидизм, розкольники, штундизм тощо. Особливості історичного розвитку Уманщини у складі Речі Посполитої призвели до того, що саме в цьому регіоні в зазначені роки був помітно представлений польський етнічний та католицький і уніатський – релігійний – фактори. Посилення польського впливу на Правобережжі в XVIII ст. передбачало створення такого ідеологічно-духовного режиму, який би сприяв більшій колонізації та унізації правобережного суспільства. У 1717 р. на польському сеймі був висунутий проект знищення православ'я шляхом запровадження обмежень прав православних у галузі освіти та недопущення їх до державних посад³⁷.

До середини XVIII ст. майже все Правобережжя перейшло на унію. Процес переходу православних в уніатство відбувався під шаленим тиском, оскільки польські магнати-землевласники українських земель стали відкрито підтримувати унію. Так, реалізуючи рішення Замостського собору, греко-католикам в 50-х роках вдалося захопити дві тисячі православних храмів на Брацлавщині та Київщині³⁸.

XVIII ст. закінчувалося подіями, що помітно вплинули на подальший розвиток Уманщини. У 1793 р. відбувся другий поділ Речі Посполитої, у результаті якого Правобережну Україну було інкорпоровано до Російської імперії, а відповідно, в її складі й Уманщину. Брацлавське воєводство, до якого входила Уманщина, у 1793 р. припинило своє існування. Спочатку його територія повністю ввійшла до складу однойменної губернії, потім намісництва (1795 р.). 27 січня 1795 р. південні райони були включені до новоутвореного Вознесенського намісництва, а

³⁷ Гуслистий К. Коліївщина: Історичний нарис / К. Гуслистий. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1947. – С.9.

³⁸ Храбан Г. Ю. Спалах гніву народного: Антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768 – 1769 рр. / Григорій Юхимович Храбан. – К.: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. – С.31.

згодом губернії. В переліку повітових міст є і також Умань³⁹. У ході адміністративної реформи на приєднаних територіях із 30 листопада 1796 р. Уманський повіт увійшов до складу Київської губернії. Приєднуючи Правобережну Україну, російський царизм усвідомлював, що швидке запровадження загальноросійських порядків ускладнить ситуацію. У той же час, уряд Катерини II вважав, що збереження унії на Правобережжі служитиме вогнищем соціальної і політичної нестабільності в регіоні і, що лише її ліквідація послужить «найнадійнішим засобом для утвердження тамошнього люду в однодумстві і спокої»⁴⁰.

У цей час фактично уся територія Уманського повіту Київської губернії, яка складала 159 населених пунктів, належала магнату Станіславу графу Потоцькому. Царський уряд не усвідомлював, що в окремих регіонах Правобережної України, зокрема на Уманщині, унія вже пустила своє глибоке коріння і її нищення не пройде безболісно. Так, уманський магнат граф Францішек Салезій Потоцький заснував у своїх маєтках на Уманщині понад 100 уніатських церков, завдяки яким намагався викоринити православ'я у своїх маєтках. В краї на кошти графа Потоцького були побудовані дерев'яна церква в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці в селі Коржова (1755 р.), Богословська дерев'яна церква в селі Гродзеве (1759 р.), Богородицька дерев'яна церква в селі Підвисоке (1763 р.)⁴¹.

Височайшим указом від 17 лютого 1797 р. наказувалось будувати православні собори і храми в усіх містах, відібраних від Польщі. Оскільки собори влаштовувались у повітових містах, то Сенат надіслав у Св. Синод новий розпис міст в губерніях.

Таким чином, наприкінці XVIII ст. після приєднання Правобережної України до Росії процес ліквідації унії та обмеження католицизму на Уманщині набув великого розмаху:

³⁹ Петренко О. Брацлавська губернія і Брацлавське намісництво / Олесь Петренко // Київська старовина. – 2000. – №1. – С.45 – 46.

⁴⁰ Крижанівський О. П. Церква в соціально-економічному розвитку Правобережної України. XVIII – перша половина XIX ст. / Олег Прокопович Крижанівський. – К., 1991. – С.16.

⁴¹ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Лаврентий Иванович Похилевич [собрал]. – К. : Типография Киево-Печерской Лавры, 1864. – С.370.

уніатські церкви закривалися і передавалися православним, православні парафії виникали у великій кількості. Ці трансформаційні процеси завершилися у 40-х рр. ХІХ ст. у ході соціально-культурних репресій проти шляхти після повстань в 1830 – 1831 рр. Ліквідація унії мала як позитивні, так і негативні наслідки. Церкви уманського регіону, приєднані до Російської імперії, потрапили під захист сильного православного центру. Водночас це різко зменшило вплив католиків та уніатів, що, безперечно, було прогресивним явищем, бо поверталися українці до православ'я. Але перехід греко-католицьких церков під контроль Російської православної церкви спричинив початок русифікації цього регіону.

Отже, розглянувши вектор подій, якими супроводжувалася друга половина ХVІІІ ст., ми бачимо як за півстоліття змінювалася релігійна ситуація на історичних землях Уманщини.

Київська губернія у 1797 році складалася із 12 повітів із містами, що раніше входили до складу Волинської, Брацлавської і Вознесенської губерній. Це були повіти: Київський, Черкаський, Чигиринський, Катеринопільський, Уманський, Липовецький, П'ятигорський, Сквирський, Махнівський, Радомишльський, Богуславський і Васильківський. Уманський повіт за площею, яка серед 12-ти повітів становила 3 774,2 кв. верств, був третім після Радомишльського та Київського. Він займав південну частину Київської губернії, межуючи з Подільською та Херсонською. Адміністративно Уманський повіт поділявся на 18 волостей, а повітовим центром було місто Умань, яке за кількістю мешканців посідало друге місце після Бердичева серед повітових міст губернії⁴².

Початок ХІХ ст. ознаменувався для Умані змінами, коли монопольне володіння Потоцьких Уманщиною почало рушитись. Так, у 1800 році село Черповоди було продане А. Мощинському; у 1808 році Дубова продана Ф. Перетяткевичу; у тому ж році села Ропотуха, Шарин, Текуча і Ладиженка стали власністю Ст. Шолайського; у 1811 році с. Заячківку купив Юзеф Юр'євич; с. Ободівку придбали у власність Я. Марковський та К. Туляницький, а села Ухоже та Шельпахівка купила у графа

⁴² Кузнець Т. В. Населення Уманщини в ХІХ - на початку ХХ століття / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / Тетяна Володимирівна Кузнець. – К. : ВПЦ "Київський ун-т", 2005. — С.7 – 9.

Маріанна Чарковська⁴³. У березні 1805 року Станіслав Щенсний Потоцький помер, залишивши спадкоємцям величезні маєтності. Тільки у Подільській та Київській губерніях йому належало 11 маєтків, серед них 16 містечок, 429 сіл, 130249 осіб населення⁴⁴. Після смерті графа розпочалася боротьба за володіння маєтностями між дружиною Софією та дітьми від шлюбу з Юзефиною. Майже всі землі Потоцького в Уманському повіті перейшли під опіку Софії, окрім Підвисочанського ключа, що став володінням Володимира Потоцького.

З 1809 року Софія Потоцька вела переговори про продаж Умані державі, але пожежа, що сталася через засуху, завадила цій угоді. Пожежа знищила в місті чимало будівель, 209 з яких належали графині Потоцькій⁴⁵. Софія Потоцька опікувалась маєтками своїх дітей до смерті (1822), попередньо поділивши їх між дітьми у заповіті⁴⁶. Тимчасове затишшя, що охопило Російську імперію після декабристського виступу 1825 року та селянського руху, було перерване польським повстанням 1830 – 1831 років. Національно-визвольний рух проти російського панування в Королівстві Польському, що розпочало 29 листопада 1830 року варшавське таємне товариство молодих польських офіцерів, поширився і на Правобережну Україну. Адже сейм, складений переважно з магнатів і шляхти, утворив уряд, який поставив на меті відродити Річ Посполиту в кордонах 1772 року, включивши Правобережну Україну. Серед повстанців переважала шляхта – дрібні землевласники, управителі маєтків, орендарі. Деякі лідери повстання закликали звільнити кріпаків і привернути селян на свій бік, але більшість шляхти відкинули цю думку як надто революційну. Уманська шляхта теж не стояла

⁴³ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Лаврентий Иванович Похилевич [собрал]. – К. : Типография Киево-Печерской Лавры, 1864. – С. 356 – 358.

⁴⁴ Нарис історії Уманщини: (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття) / [Монке Станіслав Юрійович, Петренко Анатолій Іванович, Кузнець Тетяна Володимирівна, Карасевич Анатолій Олександрович, Кривошея Володимир Володимирович]. — К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2001. – С.58.

⁴⁵ Там само. – С.59

⁴⁶ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.66. - Спр.173^б. – Арк.42.

осторонь. Від графа Потоцького до дрібного шляхтича – всі взяли участь у підготовці та розгортанні повстання.

Власник Умані Олександр Потоцький напередодні повстання володів десятками населених пунктів Уманщини, в яких проживало 18174 ревізійні душі⁴⁷. Дослужившись до звання полковника, він подав у відставку, але як свідомий патріот Польщі, сповнений шляхетських імпульсів, не міг лишитися осторонь від цих подій. Власним коштом він формує польський полк кінноти, а задля цього виїздить до Варшави, звідки вже не повертається. Влітку 1831 року в його маєтку в Умані був проведений обшук, у ході якого вилучено 132 одиниці різної зброї. Тоді ж на власність Потоцького було накладено секвестр, а пізніше конфісковано⁴⁸.

Як наслідок, в Умані було закрито католицький костьол і василіанський монастир. Уманський маєток Олександра Потоцького, що складався із 43 населених пунктів, в яких налічувалось 16699 селянських душ, був конфіскований у державну казну, а у 1838 році відрахований у розпорядження Міністерства військових поселень⁴⁹.

Упродовж 1836 – 1837 років у конфіскованих селах засновувались військові поселення. У кріпосній Росії це була особлива організація військ, за якої солдати поєднували військову службу з веденням сільського господарства. У 1838 році Умань і навколишні села остаточно відведені у відання військових поселень⁵⁰. На Уманщині військовими поселеннями були села Городецьке, Кочержинці, Громи, Псярівка, Паланка, Степківка, Гродзево, Гереженівка, Доброводи, Дмитрівське, Бабани, Бабанка, Торговиця, Свердликове, Кам'яне, Павлівка, Війтівка, Циберманівка, Краснопілка, Берестівець, Молодецьке, Помийник, Подобне, Маньківка, Дзензелівка, Кіщенці, Соколівка, Нестерівка, Шаулиха, Папужинці, Чорна Кам'янка, Онуфріївка. Часи військових поселень – трагічна сторінка в історії Уманщини. На початку 40-х років почалася реалізація

⁴⁷ ЦДІАК України. – Ф.533. – Оп.2. - Спр.664. – Арк. 6 – 7.

⁴⁸ ЦДІАК України. – Ф.533. – Оп.2. - Спр.664. – Арк. 121; Спр. 1066. – Арк.248.

⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.1. - Спр.2619. – Арк. 1.

⁵⁰ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.65. - Спр.382. – Арк. 37 – 39.

програми переселення та ліквідації населених пунктів.

Генерал-губернатор Д.Г. Бібіков «Государю Императору от 6 октября 1848 года» доповідав про ставлення державної влади та православної церкви до конфесійних громад Уманщини. Для придушення польського повстання була звернута увага на латинське духовенство і учбові заклади регіону. Було виявлено вороже ставлення до всього Руського, яке в майбутньому загрожувало повстаннями та кровопролиттям. А оскільки католицьке духовенство впливове, сильне і багате, то своєю могутністю переважало православне духовенство. Учбові заклади через посередництво ксьондзів-законовчителів і поляків-начальників та наставників навіювали юнакам польські повстанські настрої. Внаслідок цього було прийнято деякі заходи, які повинні були повернути католицьке духовенство до чисто духовних обов'язків і відволікти його від впливу на регіон⁵¹.

До відома імператора було доведено про вилучення у католицького духовенства маєтностей і про втрату ним можливостей використовувати значні грошові надходження. Воно стало залежним від уряду, так як отримувало від нього жалювання. Духовенство католицьке втратило авторитет і повагу до себе. В свою чергу поміщики перестали безпомісних ксьондзів рівняти з собою, в їхніх відносинах з'явилась прохолода. З ліквідацією католицьких церков і особливо при перепосвяті їх на православні, у ксьондзів з'являлось фанатичне роздратування через те, що вони відчули втрату свого авторитету в суспільстві. З 1838 року жодної латинської церкви не було, а католицьке духовенство, настільки впливове в попередні роки, втрачало свою суспільну вагу і значимість, які до цього часу мало в регіоні.

З перетворенням православної церкви у панівну в краї, «Ваше Величество, изволили даровать сельскому духовенству, полное обеспечение в жалованье, наделе землею и угождями»⁵². Внаслідок цього православне духовенство не терпіло вже ніяких утисків і принижень, а в деяких випадках священиків навіть було усунено від гласних слідств, що велися раніше.

В Уманському повіті католиків переважно репрезентували поляки. А з розбором дворянських прав у 1830-х роках і

⁵¹ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.1. - Спр.7354. – Арк. 9-24.

⁵² ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.1. - Спр.7354. – Арк.12.

ліквідацією в цей же час унії виникало деяке роздратування поляків. Відповідно потрібно було приєднати до православ'я кілька сотень шляхти і простого народу, але «с помощью Божею, переход сей совершился тихо и спокойно, а с ним вместе отнята у латинского духовенства одна из возможностей совращать православных людей в католицизм»⁵³.

Про вагому частину населення Уманського повіту в 1840-х роках, яке було представлене іудейськими віруючими, в рапорті зазначалося, що «в крае гнездилась одна вредная и несовместная с общими учреждениями Государства, исключительность евреев, из общего состава жителей и соединение их в особые общества. Они являли собою «status in statu». В їхніх кагалах об'єднувалося управління і поліцейське, і господарське, і духовне, і судове. Були навіть випадки, коли євреї насмілювалися виголошувати і виконувати над своїми співвітчизниками смертні вироки. Місцева влада вбачала в єврейських кагалах зло. І виконуючи наказ імператора, було створено особливий комітет по євреях. Видано розпорядження про ліквідацію кагалів, зміну єврейського одягу, поділ євреїв за станами, навернення їх до корисних занять. Для навчання євреїв повинні були створюватися школи, «на особо составляемый капитал от свечного сбора». Впровадження цих заходів, надало б можливість євреям стати корисними виробниками, які б не були винятком серед основної маси населення регіону»⁵⁴.

У другій половині ХІХ ст. царський уряд розпочав ряд реформ. У 1858 році відбулася ліквідація військових поселень, а місто Умань за два роки перейшло у відання Київського цивільного губернатора. Події 1863 – 1864 рр. дещо загальмували розпочаті у 1861 році реформи, але не зупинили їх. Вони певною мірою утвердили реформаторів у думці про необхідність подальших перетворень. Тому, з одного боку, пом'якшувалися умови звільнення селян і викупу ними землі, а з іншого, – гальмувалося утвердження польського дворянства у структурі російського суспільства і зміцнювалися позиції російського дворянства на цих землях.

У пореформені роки Уманський повіт залишався переважно

⁵³ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.1. - Спр.7354. – Арк.22 зв.

⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.1. - Спр.7354. – Арк.23-24.

аграрним⁵⁵.

Протягом свого історичного розвитку повітове місто Умань було одним із найбільших у Київській губернії (поступалося лише Черкасам) і динаміка його зростання виглядала так: 1834 р. – 7596 осіб, 1845 р. – 8267, 1855 р. – 14911, 1888 р. – 24297, 1897 р. – 31016, 1917 р. – 44043⁵⁶. Ця динаміка свідчить про те, що місто досить швидко розвивалося і можна припустити, що кількість населення з кінця XVIII ст. і до 1917 р. збільшилася у 10 разів. У кінці XIX ст. у місті нараховувалося 29985 жителів, серед яких: православних було – 7325, католиків – 1028, євреїв – 21560, лютеранів – 39, магометан – 18, розкольників – 10, караїмів – 5⁵⁷. Така конфесійне розмаїття осередків свідчить про те, що місто було насичене етнічними групами, які мали свої церкви, костьоли, синагоги, молитовні будинки⁵⁸. В місті діяло 2 соборні церкви, 2 парафіяльні церкви, римо-католицький костюл, базиліянський монастир (у 1832 р. закрито)⁵⁹, 3 єврейські синагоги, 13 єврейських молитовних будинків та школи⁶⁰. В Уманському повіті нараховувалось 4 містечка (Соколівка, Буки, Торговиця, Дубова), 153 села, 146 православних та 5 католицьких церков, 615 єврейських дворів⁶¹.

Етноконфесійна картина міста та повіту була такою (див. табл.1 та 2).

⁵⁵ Нарис історії Уманщини: (з найдавніших часів до 60-х років XX століття). — К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2001. — С.72.

⁵⁶ Кузнець Т. В. Населення Уманщини в XIX - на початку XX століття / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / Тетяна Володимирівна Кузнець. — К. : ВПЦ "Київський ун-т", 2005. — С.140; Памятная книжка Киевской губернии на 1857 г. — К., 1857. — С.183; Памятная книжка Киевской губернии на 1890 г. — К., 1890. — С.135.

⁵⁷ Список населенных мест Киевской губернии / Издание Киевского Статистического Комитета: в 2-х томах. — Киев, 1900. — С.1551.

⁵⁸ ЦДІАК України. — Ф.553. — Оп.2. - Спр.1209. — Арк.104-136.

⁵⁹ Кривошея І. І., Кривошея В. В., Близнюк І. І. Уманщина в етнополітичній історії України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) / Ігор Кривошея, Володимир Кривошея, Ігор Близнюк. — К.: ІПіЕД НАНУ, 1998. — С.23.

⁶⁰ Список населенных мест Киевской губернии / Издание Киевского Статистического Комитета: в 2-х томах. — Киев, 1900. — С.1552.

⁶¹ ЦДІАК України. — Ф.553. — Оп.2. - Спр.1209. — Арк.128 – 129.

Таблиця 1.

Етноконфесійна картина Умані (середина XIX – 1917 р.)⁶²

Роки	Православні	Римо-католики	Лютерани	Євреї	Розкольники і штундисти	Інші	Всього
1855	6675	446	-	7790	-	-	14911
1888	6497	415	2	17379	-	4	24297
1895	6401	449	31	17699	-	1	24581
1908	9648	1232	55	28266	-	26	39227
1914	20663	1262	13	28267	-	19	50224

Таблиця 2.

Етноконфесійна картина Уманщини (середина XIX – 1917 р.)

Роки	Православні	Римо-католики	Лютерани	Євреї	Розкольники і штундисти	Інші	Всього
1855	134652	1250	7	6609	-	-	142518
1888	227829	1092	40	15272	166	-	244309
1895	258828	1616	25	20320	339	30	281158
1908	299007	2896	51	25167	799	7	327927
1914	312765	1447	16	22019	1064	-	337311

Отже, згідно з історико-статистичними даними «Памятных книг Киевской губернии» в Уманському повіті та м. Умані були зосереджені такі конфесійні осередки: православний, католицький, іудейський та представники інших віросповідань (детальніше див. додатки В і Г). Найчисленішими у повіті були православні, далі – євреї, католики, і на кінець XIX ст. стало помітно поширюватися сектантство (розкольники та штундисти). Розчарування у православній церкві та падіння престижу православного духовенства, що було викликане надмірним одержавленням цієї суспільної інституції, з кінця XIX ст. породжували у частини населення пошук іншої релігійної системи. Ця релігійна система була представлена різними

⁶² Складено за матеріалами «Памятных книг Киевской губернии».

протестантськими течіями, які апелювали не до сліпої віри, а до свідомості кожної людини.

У місті Умані найбільш чисельнішою конфесією була іудейська, потім православна і католицька. Як видно з таблиці, єврейський етнос проживав переважно в місті. Це можна пояснити тим, що євреям для проживання була виділена «смуга осілості», до якої була включена і Київська губернія. Згідно із заборонаю селитися в селах та «деревнях», євреї могли жити лише у містах та містечках. Представники караїмського віросповідання, за вченням яких православна церква й держава визнавали самостійність і близькість до раннього християнства, у Російській імперії вважалися рівноправними громадянами, і це відрізняло їх від євреїв.

Таблиця відображає досить великий природній приріст населення, що свідчить про стабільність в економіці, політиці та державі загалом. Таблиці показують збільшення кількості євреїв приблизно на 15 тис., а православних - на 17 тис. Кількість католиків, порівняно з православними і євреями, не набагато збільшилась, у зв'язку зі значною позитивною динамікою останніх. Їх питома вага зменшилась на 0,47%.

Порівнявши чисельність конфесій за 1888 та 1914 рр., бачимо, що за двадцятишестирічний проміжок часу їх питома вага майже не змінювалася, окрім віруючих, що представляли сектантський напрямок християнства.

Розглянемо кількісні показники віруючих з 1855 до 1914 рр. по місту Умані (див. табл. 3). Дані таблиці відображають збільшення кількості православних приблизно на 13 тис., католиків - на 800 ос., а євреїв - на 20 тис. ос. Різкий природній приріст був характерний для всієї Київської губернії. Якщо ж ми проаналізуємо чисельність кожної конфесії у відсотковому відношенні у 1855 році та у 1914 році, то помітимо майже ідентичний процент.

Таблиця 3.

Питома вага основних конфесій Умані

Віросповідання Роки	Загальна кількість населення	Православні (%)	Католики (%)	Євреї (%)
1855	14911	6675 (44,8)	446 (3)	7790 (52,2)
1888	24291	6497 (26,8)	415 (1,7)	17379 (71,5)

1898	27503	6453 (23,5)	642 (2,3)	20408 (74,2)
1914	50205	20663 (41,2)	1275 (2,5)	28267 (56,3)

Центрами релігійного життя традиційно були культові споруди.

Серед церковних будівель у м. Умані (див. додаток Д), переважали єврейські синагоги та молитовні будинки, в Уманському повіті (див. додаток Е) – православні церкви, здебільшого дерев'яні. Ці дані утверджують у думці, що у другій половині XIX – на початку XX ст. більшу частину населення Уманського повіту складали православні – 92%, в місті Умані – іудейські віруючі, які складали 56% від усіх мешканців міста.

Більш детальну етноконфесійну картину Уманського повіту на межі століть подано нижче. У 1900 р. до повіту входило 18 волостей і місто Умань⁶³.

1. До Бабанської волості входило 13 населених пунктів. Загальна кількість жителів волості складала 15526, з них: православних – 15173, євреїв – 343, католиків – 6 та лютеран – 4. У волості діяло 8 православних церков із церковно-приходськими школами.

2. Верхняцька волость об'єднувала 11 населених пунктів, в яких мешкало 13834 особи. Конфесійний осередок складався з 13315 православних, 345 євреїв, 162 католиків, 12 лютеран. На території волості знаходилося 7 церковно-приходських шкіл та 10 православних церков.

3. На території Іваньківської волості існувало 9 населених пунктів. У 1900 році у волості проживало 11143 особи: православних - 10150, євреїв - 925, католиків - 68. У волості діяло 8 православних церков із церковно-приходськими школами та каплиця у Томашівці.

4. У Краснопільській волості було 12 населених пунктів, в яких проживало 18641 особа. Конфесійний осередок волості складався з православних – 18563, католиків – 286, євреїв – 78. У волості діяло 10 православних церков із церковно-приходськими школами.

5. До Кузьминської волості належало 9 населених пунктів, де проживало 13045 жителів. Із загальної кількості населення 12288 осіб були православної віри, 471 – євреїв, 286 – католиків.

⁶³Підраховано за: Список населенных мест Киевской губернии / Издание Киевского Статистического Комитета. – Киев, 1900. – С.1556-1670.

На території волості знаходилося 9 православних церков із церковно-приходськими школами.

6. Ладижинська волость складалася з 8 населених пунктів, де проживало 16333 особи. Населення волості представляли такі віросповідання: православні – 14671, євреї – 1554, католики – 80, розкольники – 28. На території волості діяли 8 православних церков із церковно-приходськими школами та 2 єврейських молитовних будинки.

7. На території Маньківської волості існувало 7 населених пунктів, в яких проживало 15618 осіб. За даними «Києвського Губернського Статистического Комітета», загальну кількість жителів становили православні – 15311 та євреї – 307. У волості діяло 8 православних церков із чотирма церковно-приходськими школами та 2 каплиці (с. Соколівка, с. Нестерівка).

8. У складі Мошурівської волості було 5 сіл, які належали власнику – графу Шувалову Павлу Петровичу. Загальна кількість жителів 12025, з яких: православних – 11849, євреїв – 166, католиків – 10. У волості діяли православні церкви з церковно-приходськими школами – 5.

9. В Оксанинській волості проживало у 13 населених пунктах 21220 жителів, серед них 19740 православних, 1395 євреїв та 85 лютеран. На території волості знаходилося 12 православних церков із церковно-приходськими школами та 2 єврейські синагоги.

10. До Орадівської волості належало 15 населених пунктів, де проживало 13431 особи. Із загальної кількості населення 12910 – православні, 402 – євреї, 113 – католики, 6 – магометани. На території волості діяло 9 православних церков із церковно-приходськими школами.

11. На території Підвисоцької волості існувало 14 населених пунктів, в яких проживало 22166 жителів: православні – 18964, євреї – 2987, католики – 158, розкольники – 57. У волості діяло 11 православних церков із церковно-приходськими школами та 6 єврейських синагог.

12. У склад Посухівської волості увійшло 9 населених пунктів з 13603 жителями, з них: православних – 13339, євреїв – 192, католиків – 68, лютеран – 4. На території волості діяло 6 православних церков із церковно-приходськими школами.

13. Русалівська волость нараховувала 10 населених пунктів, де проживало 16120 осіб, православних – 13522, євреїв – 2539, католиків – 59. На території волості діяло 8 православних церков із церковно-приходськими школами, 4 єврейські синагоги та 1 каплиця.

14. У Тальнівській волості мешкало 20901 житель у 17 населених пунктах, православних – 14793, євреїв – 5887, католиків – 161, розкольників – 42, лютеран – 8, інших віросповідань – 10. На території волості знаходилося 10 православних церков із церковно-приходськими школами, римо-католицький костьол, єврейська синагога та 4 єврейських молитовних будинки.

15. До Тальянківської волості належало 8 населених пунктів, в яких проживала 18741 особа, зокрема православних – 17177, євреїв – 416, католиків – 145, інших віросповідань – 3. Діяло на території волості 7 православних церков із церковно-приходськими школами та монастир (с. Тальянки).

16. На території Уманської волості існувало 15 населених пунктів, в яких проживало 22028 осіб. У 1900 році населення представляло такі віросповідання: православні – 21705, євреї – 296, католики – 27. У волості діяло 11 православних церков із церковно-приходськими школами.

17. До складу Хижнянської волості ввійшло 10 населених пунктів. Загальна кількість жителів 13192, з них: православних – 12563, євреїв – 615, католиків – 14. На території волості діяло 9 православних церков із церковно-приходськими школами.

18. Шаульська волость нараховувала 9 населених пунктів, де проживало 13574 особи. Були представлені такі віросповідання: православні – 13066, євреї – 494, католики – 8, інші віросповідання – 6. У волості діяло 8 православних церков із церковно-приходськими школами (детальніше див. додаток А).

Населення Уманщини було досить релігійним. Переважало православ'я, яке мало 147 штатних парафій, що об'єднувалися в 7 благочинницьких округів. Другою за кількісними показниками була іудейська релігія, а третя – католицька. Осередком релігійного життя римо-католиків Уманщини був костьол Успіння Пресвятої Діви Марії. До Уманського костьола були приписні населені пункти, в яких проживали римо-католики (сс. Полянецьке, Громи, Кочержинці, Паланка, Городецьке,

Кочубіївка, Війтівка, Піківець, Степківка, Собківка). Римокатолицькі каплиці знаходилися в селах Ліщинівка, Шукайвода, Рижавка, а філії – в селах Пенюжкове, Верхнячка, Зелений Ріг⁶⁴.

Єврейські общини Уманського повіту мали свої синагоги та молитовні будинки. Три великих синагоги знаходилися в місті Умані, по одній в містечках Буках, Тальному, Ладижинці та 34 молитовних будинки і школи в Уманському повіті⁶⁵.

З кінця ХІХ ст. в краї почав активно поширюватися штундизм⁶⁶. Старообрядці протягом останньої чверті ХVІІІ – ХІХ ст. проживали компактно в таких населених пунктах Уманського повіту: Орадівка, Яблунівка, Антонівка, Вороне, Красний Кут, Хижня, Кіщенці, Русалівка та Острівець⁶⁷. Як правило, общини старообрядців нараховували один-два десятки сімей. Своїми розмірами вражали поля, які були орендовані старообрядцями в с. Острівці. У власності поміщиці княгині Святополк-Четвертинської знаходилась земля площею в 1045 дес., яка використовувалась із 1887 року з обговореною платою по 6 руб. за кожен десятина, загальна сума якої складала 6270 руб.⁶⁸. Досить великі земельні наділи (160 дес. землі) орендували старообрядці в помісті князя Любомирського в м. Антонівці. Договір з щорічною орендною платнею – 10 руб. за кожен використану десятина був укладений терміном на 12 років у 1890 р. Всі орендарі-старообрядці переважно були вихідцями із чернігівських старообрядницьких посадів. Як вважає С.В. Таранець, «именно религиозное сознание выработало соответствующий способ жизни, благодаря чему они смогли достичь выдающихся экономических вершин»⁶⁹.

Будівництво української держави і нового українського церковного життя розпочалося після поваленням царизму в Росії. Впродовж весни – літа 1917 року відбувається розділ між

⁶⁴ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.528. - Спр.499. – Арк.24 – 30.

⁶⁵ ДАКО. – Ф.1. – Оп.331. – Спр.123. – С.19 – 32.

⁶⁶ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.1. - Спр.10411а. – Арк.34. Таранець С.В. Старообрядчество г. Киева и Киевской губернии / Сергій Васильович Таранець. – К., 2004. – С.23.

⁶⁷ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1023. - Спр.466. – Арк.4; Ф.127. – Оп.690. – Спр.1458. – Арк.2 – 3.

⁶⁸ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.620. - Спр.185. – Арк.51 – 52.

⁶⁹ Цит. за: Таранець С.В. Старообрядчество г. Киева и Киевской губернии / Сергій Васильович Таранець. – К., 2004. – С.134.

духовенством і мирянами, який поглиблюється і набирає виразний національний характер, що приводить до відокремлення українського духовенства від російського і від церковної ієрархії промосковської орієнтації. На тлі кардинальних суспільних перетворень розгортається національно-церковний рух.

4 листопада 1917 р. було відновлено патріаршу форму правління через обрання на Всеросійському Церковному Соборі митрополита Московського Тихона (Белавіна) Патріархом Всія Русі. Відразу ж після виборів розпочався конфлікт російської православної церкви з новим урядом Росії – Раднаркомом на чолі з В. Леніним. Були випущені декрети, спрямовані проти християнських общин: Декрет від 4 грудня 1917 р. позбавив російську православну церкву всіх земельних володінь; 11 грудня 1917 р. богословські навчальні заклади були закриті, їх будинки і бібліотеки конфісковані; 18 грудня 1917 р. цивільна реєстрація замінила церковний шлюб і, нарешті, декретом від 20 січня 1918 року церква була відокремлена від держави та школа від церкви. Становище релігійних конфесій кардинально змінюється.

РОЗДІЛ ІІІ

РИМО-КАТОЛИКИ В КОНТЕКСТІ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ УМАНЩИНИ

Римо-католицька церква в Правобережній Україні й, зокрема, на Уманщині, канонічно підлягала не Польській короні чи сенатові, а папській курії і тому, значною мірою, була незалежною від держави. Автономність її суспільно-правового статусу, оформленого Литовським статутом, підкреслювалася незалежним від адміністративно-територіального церковно-адміністративним поділом.

Римо-католицькою єпархією керував єпископ, якого призначав польський король і затверджувала Апостольська столиця. Єпископи безпосередньо підлягали папському нунцію у Варшаві і зосереджували у своїх руках значну реальну владу, причому не лише духовну, а й світську. Вони додатково були польськими сенаторами, брали участь у роботі провінційних (у межах єпархії) сеймиків, головували у фінансових і військових комітетах, декотрі з них навіть служили ротмістрами в польській кінноті. Таким чином, суспільно-правовий статус римо-католицького духовенства в Речі Посполитій був досить високий. Воно користувалось юридичним імунітетом, могло втручатися у громадські сфери, скажімо, розглядало справи про церковну десятину, про фундушові записи та інші дарчі акти, що стосувалися Церкви, контролювало видавництво літератури, в якій висвітлювалися проблеми релігії та моральності⁷⁰.

Відтак, напередодні приєднання Уманщини до складу Російської імперії, римо-католицьке духовенство на теренах краю було ланкою, яка суттєво впливала на економічне, суспільно-політичне, громадське та культурне життя регіону. За часів Речі Посполитої зберігався міцний економічний та політичний союз польської шляхти і римо-католицького духовенства, що надавало останнім можливість відчувати підтримку з боку держави і бути головним чинником ополячення і покатоличення місцевого

⁷⁰ Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн. : Навч. посібник для студ. вищих навч. закладів / Олег Прокопович Крижанівський, Сергій Миколайович Плохій. — К. : Либідь, 1994. — Кн. 3 : Кінець XVI - середина XIX століття. — С.124 – 125.

українського населення⁷¹.

Наприкінці XVIII ст. після трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795), населення, яке сповідувало католицизм, складало значну частину населення західних районів Російської імперії – 1,9 млн. римо-католиків. У Київській єпархії проживала найменша їх кількість серед приєднаних територій – 27,5 тисяч. Для релігійного керівництва католицьким населенням дії російського уряду були спрямовані виключно на знищення католицизму. Тому для контролю при кожному повіті пізніше було сформовано деканати, а при губерніях – єпархії.

Київська єпархія, до складу якої входив Уманський деканат, за другим декретом Лаврентія Літте «*De apostolikaе potestatis*» від 8 серпня 1798 року, припиняла своє існування. На її місці створилися дві нові структури – Київський архідеканат (переходив до Могильовської архієпархії) та Житомирська єпархія. А 17 листопада 1798 року папа Пій VI затвердив буллою «*Maximis undikue pressi calamitatibus*» об'єднання Луцької і Житомирської єпархій⁷². Київський архідеканат не входив до Луцько-Житомирської єпархії, отже, й територія Уманського повіту теж не належала до нього.

Під час правління Гаспара Цецішевського (1784 – 1797) (Київський єпископ) Київська єпархія була перейменована в Житомирську і возз'єднана з Луцькою. Луцько-Житомирська єпархія складалася з двох древніх окремих єпархій Київської та Луцької, які канонічно були возз'єднанні в 1798 році.

Одним із чинників, що визначав деякою мірою і суспільне становище релігійної конфесії, було економічне підґрунття, а точніше землеволодіння та інше нерухоме майно.

З переходом Правобережної України і, зокрема Уманщини, до складу Російської імперії статус церковної власності, яка зосередилась у руках духовенства, поступово змінюється. Цьому сприяло декілька причин:

- по-перше, за діючими російськими законами представники дворянських кіл не мали права відписувати, дарувати та заповідати Церкві населені маєтки;
- по-друге, ці маєтки заборонялося продавати, вимінювати

⁷¹ ІР НБУ. – Ф.П. – Спр.20281. – Арк.1 – 38.

⁷² Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія: Історичний нарис / Юрій Білоусов. – Житомир, 2000. – С.46.

або закладати, їх відчуження ставало можливим лише з дозволу імператора;

- по-третє, окрім звуження власницьких прерогатив, католицькі священики втратили свої попередні політичні позиції;
- по-четверте, костьол було позбавлено державної підтримки;
- по-п'яте, римо-католицька церква потрапляла під щільний нагляд православної церкви та усіх державницьких інститутів. Все це посилювало політичну опозиційність духовенства, яке підтримувало ідеї поновлення Речі Посполитої і різними засобами намагалося втілити їх у життя;

- по-шосте, внаслідок збереження економічно-політичного союзу римо-католицьких священиків та шляхти і після входження Правобережної України до складу Російської імперії російська влада обережно та виважено ставилась до економії римо-католицького духовенства і вишукувала певний компроміс стосовно заможних верств польського суспільства.

На думку Арсена Зінченка, це сприяло тому, що російське самодержавство зберегло за дворянством і священиками значну частину їх привілеїв і не пішло на значне скорочення землеволодінь римо-католицького духовенства наприкінці XVIII і упродовж першої третини XIX ст.⁷³

Відтак, після об'єднання Правобережної України з Лівобережжям, розпочинається нова сторінка соціально-економічної історії Римо-Католицької церкви, яка тісно пов'язується з тими очевидними вигодами і неминучими втратами, котрі давала опіка з боку сильної централізованої влади. Зокрема глобальних змін зазнає статус церковної земельної власності. Розпочата російською владою у 1793 – 1794 рр. часткова секуляризація маєтків у тих римо-католицьких священиків, які не забажали присягнути на вірність самодержавству, заклала основу для подальшого втручання держави в їх господарську діяльність. По-друге, представники уряду Російської імперії, згідно з діючим законодавством, розглядали населені господарства та приватну нерухомість римо-католицької церкви як власність держави, тимчасово передану в

⁷³ Зинченко А. Л. Реформа государственной деревни и секуляризация церковного землевладения в западных губерниях Российской империи / А. Л. Зинченко // Исторические записки. / Гл. ред. А. Н. Самсонов. – М. : Наука, 1985. – № 112. – С.102.

користування священникам.

Як наслідок, держава заборонила римо-католицьким священникам продавати, обмінювати або заставляти економії. Зокрема, наприкінці XVIII – початку XIX ст. почали обговорюватися пропозиції, пов'язані з конфіскацією церковних маєтків до казни з наступним розподілом їх серед російських поміщиків або наверненням доходів із них на утримання додаткових контингентів військ⁷⁴.

Щоб краще зрозуміти ситуацію, в яку попало римо-католицьке духовенство в першій чверті XIX століття в Росії, наведемо лише назви положень із Указів імператора Олександра I, які свідчать про їх спрямування⁷⁵:

25 жовтня 1807 р. «Про наказ римсько-католицькому духовенству, щоб не дозволяли приєднання уніатів до римської Церкви»; 25 липня 1810 р. «Про створення Головного управління духовних справ іноземних вірувань» (підконтрольне Сенатові); 23 грудня 1812 р. «Про заборону присутності в Межових Судах депутатів від римсько-католицького Духовенства»; 14 липня 1819 р. «Про заборону римсько-католицькому Духовенству будівництва своїх церков без потреби» (функції контролю надавалися губернським адміністраціям).

Наступник Олександра I, його молодший брат Микола I (1825 – 1855), не відзначався особливою лояльністю до римо-католицького духовенства. І якщо продовжити перелік наказів і постанов імператорського Двору вже за нової влади, то великої і принципової різниці не побачимо, про це свідчать царські укази:

1 лютого 1830 р. «Про заборону римсько-католицькому духовенству приймати за будь-яких обставин у себе людей грецького вірування, ані для наставляння в вірі, ані для духовних потреб»; 10 березня 1830 р. «Про заборону приймати римсько-католицькому духовенству будь-які Папські булли або від його

⁷⁴ Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVII – первой половине XIX века / Е. Д. Сташевский. – М. : Наука, 1968. – С.41.

⁷⁵ «Законоположения и правительственные распоряжения до Римокатолической церкви в России, относящиеся со времен царей Петра и Иоанна Алексеевича с 1669 года по 1867 год включительно. Составлено в Вильно при управлении Главного начальника Северо-западного края». – СПб, 1868. – С.206 – 220.

імені писаних документів». (Всі документи та листи з Апостольської Столиці мали іти лише через імператорське Міністерство внутрішніх справ у Санкт-Петербурзі); 10 вересня 1830 р. «Про заборону римсько-католицькому духовенству наvertати православних у свою віру». Як покарання за порушення цього наказу пропонувалася висилка з приходу католицьких священників і їх відлучення взагалі, вигнання монахів та закриття монастирів, а для членів консисторії, де стануться такі випадки – звільнення; 30 вересня 1830 р. «Про заборону одруження православних з католиками»⁷⁶.

Політична обстановка на Правобережжі і загалом у Росії розвивалася не на користь католицької церкви.

Католицьке духовенство Правобережжя відчувало неминучість секуляризації церковного землеволодіння в регіоні і вже тому було палким поборником відродження незалежної Речі Посполитої. Не залишалося воно нейтральним і в буремних подіях 1830 – 1831 рр. Загалом же, згідно з офіційними даними, більш як півсотні правобережних монастирів так чи інакше брали участь у повстанні⁷⁷.

У 30-х рр. ХІХ ст. було проведено т. зв. «розбір шляхти», в результаті якого збідніла шляхта зливалася з масами українського селянства⁷⁸. Католицький прошарок Уманщини був незначним за персональним складом, але надзвичайно впливовим у соціально-політичному плані. Ми вбачаємо це в тому, що більше половина усіх поляків Умані були дворянами, почесними громадянами та духовенством. З 918 представників польської національності 469 осіб належали до соціальної еліти, що становило 54% поляків – мешканців повітового центру. І як російський уряд впродовж першої половини ХІХ ст. не намагався здійснювати політику

⁷⁶ «Законоположения и правительственные распоряжения до Римокатолической церкви в России, относящиеся со времен царей Петра и Иоанна Алексеевича с 1669 года по 1867 год включительно. Составлено в Вильно при управлении Главного начальника Северо-западного края». – СПб, 1868. – С.253 – 288.

⁷⁷ Крижанівський О. П. Церква в соціально-економічному розвитку Правобережної України. ХVІІІ – перша половина ХІХ ст. / Олег Прокопович Крижанівський. – К., 1991. – С.94.

⁷⁸ Перерва В.С. Православне Надросся у ХІХ столітті. – [1.вид.] / Володимир Степанович Перерва. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2004. – С.150.

денаціоналізації польської шляхти, все одно в Уманському повіті вона займала вищі щаблі суспільної ієрархії⁷⁹.

Майже всі католицькі монастирі являли собою видатні осередки християнських громад, які мали власні костьоли і священників, довкола них об'єднувалися віруючі. Такий високий авторитет та вплив на маси чернечих Орденів зовсім не подобався владі, і тому інститут монастирів зазнав наступного нищівного удару. В 1832 році було ліквідовано 202 монастирі в Луцько-Житомирській єпархії та Київському архідеканаті, всього ж залишилось – 120. Отже, часткове скасування монастирів – то лише окрема ланка в ланцюгу безперестанних репресій проти римо-католицького духовенства. В наказі від 1836 року – католицьким священникам не дозволялося в своїх житлових будинках, костьолах та монастирях мати прислужників православної віри.

У квітні 1844 року Київський архідеканат надав рапорт Міністерству Внутрішніх Справ Департаменту Духовних Справ іноземних віросповідань про кількість римо-католицьких священників у Київській губернії на 1836 рік. У складі Київського архідеканату було на службі 105 римо-католицьких священників, а саме: Києво-Васильківський деканат - 19 священнослужителів, Сквирський деканат - 9, Липовецько-Махновський деканат - 13, Радомишльський деканат - 12, Черкасько-Чигиринсько-Звенигородський деканат - 18, Богуславсько-Умансько-Таращанський деканат - 14, Монастир Брусилівський Ордена Капуцинського - 8, Ієромонахи в монастирі Ходорковському Ордена Капуцинського - 11 осіб⁸⁰.

У Богуславсько-Умансько-Таращанському деканаті священниками були:

- декан, настоятель Уманський, священник Людовік Брінка;
- виконуючий обов'язки на посаді Київського Архідекана, настоятель Ставищенський Іоанн Йосиф Оссолінський;
- Вікарний священник Йосиф Пліпіум;

⁷⁹ Кузнець Т. В. Населення Уманщини в ХІХ - на початку ХХ століття / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / Тетяна Володимирівна Кузнець. – К. : ВПЦ "Київський ун-т", 2005. – С.146 – 147.

⁸⁰ ДАКО. – Ф.2. – Оп.2. – Спр.1213. – Арк.1 – 37.

- Вікарний священник Вікентій Кумановський (Сквирський повіт);
- Канонік, настоятель Кошоватський, священник Павло Піотровський;
- Вікарний священник Василій Конецький;
- Канонік, настоятель Погребенський, священник Василій Берегович і алтарист того ж костьолу, священник Іоанн Кудревич;
- Вікарний священник Яків Умпольевич;
- настоятель Монастирищанський, священник Іоанн Сеньковський;
- настоятель Тетіївський, священник Йосиф Чарнецький і алтарист Кастах Кубилович;
- настоятель Богуславський, священник Лев Цихоцький; Вікарний священник Іоанн Градомський⁸¹.

Серед католицького духовенства було чимало видатних особистостей, які досягли високого службового становища – Уманський декан Людовиг Брінка.

Київський Архідиякон Могилівський Прелат Людвіг Йосифович Брінка походив із дворян Віленської губернії Свенціанського повіту, народився 24 серпня 1805 року. З 1816 до 1822 рр. навчався наукам у Піарівському училищі м. Лужки, а з 1822 до 1825 рр. - у Полоцьку до 3-го курсу Піарівського ліцею. Згодом у Віленському університеті. Отримав учений ступінь Магістра Богослов'я. Вступив у духовне звання в 1825 р. у Віленській Головній Семінарії при Імператорському Університеті й по закінченню чотирирічного курсу наук, 21 квітня 1829 р., посвячений єпископом Матвієм Липським. 1830 р. призначений вікарієм при Могилівському костьолі й депутатом Могилівського повітового суду, з 8 січня 1831 р. – Законовчитель Могилівської гімназії. З 25 серпня 1832 р. призначений викладачем Звенигородської Семінарії. З 14 жовтня 1833 р. переведений настоятелем Уманського костьолу, з того часу він очолив і Богуславсько-Умансько-Таращанський деканат. 17 липня 1836 р. Брінка стає Каноніком Могилівської кафедри. З 4 лютого 1837 р. визначений Асесором Могилівської римсько-католицької Духовної Консисторії й призначений депутатом Могилівських

⁸¹ ДАКО. – Ф.2. – Оп.2. – Спр.59. – Арк.45 – 46.

Губернських «присутственних» місць. З 24 серпня 1837 р. – настоятель Старосельського костьолу. 9 серпня 1843 р. за проханням звільнений від посади асесора Могилівської консисторії й 16 серпня визначений Прелатом у великому Капітулі Могилівської архікафедри⁸². Подібні сюжети можна продовжити, а ми ж повертаємося до становища католицького духовенства і до відносин його з державою.

В указі римо-католицької колегії від 27 листопада 1816 р. занотовано, аби всі духовні уряди та рукопокладені монастирів мали печатку державного герба. Наступного місяця вийшло розпорядження Луцько-Житомирського біскупа К. Цецишевського, відповідно з яким духовні уряди та декани мали використовувати на конвертах «печатку з гербом держави та написом довкола, якому деканатові належить печатка». На печатці Богуславсько-Умансько-Таращанського деканату (1835 р.) знаходиться зображення двоголового орла, що могло свідчити як про існування західнохристиянської церкви в Росії виключно з дозволу «Його Величності», так і про державну підзвітність римо-католицьких інституцій. Дійсно, Римо-католицька колегія підлягала Міністерству внутрішніх справ, консисторії – губернським, деканати – повітовим управлінням. Недаремно костьольні округи збігалися з межами повітів та губерній. Печатка деканату скріплює метричні виписи після сфрагісу костьолу і, як правило, супроводжується записом про тотожність оригіналів та копій метричних записів⁸³.

Не дивлячись на певні утиски католицизму на Правобережжі та на Уманщині, загальна кількість віруючих цієї конфесії у повіті у першій половині XIX ст. була досить значною. Наприклад, згідно з відомостями, які надійшли до обер-прокурора Святійшого Синоду від 21 червня 1841 р. в Уманському повіті проживало 2982 католиків, а усього в Київській єпархії – 71064 чол.⁸⁴, у 1845 р. в Уманському повіті вже проживало 4792 особи⁸⁵, але згідно з статистичними даними

⁸² ДАКО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.21095. – Арк.96 – 97.

⁸³ Перкун В.П. «...І печаткою стверджую»: З історії печаток католицької церкви Правобережної України (кінець XVIII – XX ст.) / Віталій Павлович Перкун. – К., 2002. – С.52 – 53.

⁸⁴ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1023. - Спр.62. – Арк.1.

⁸⁵ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.2. - Спр.5967. – Арк.83.

за 1855 р. католицьке населення різко зменшилося до 1696 осіб⁸⁶, що, на нашу думку, пов'язано із активним покатоличенням польського населення протягом 1840-х років.

3 липня 1848 року по смерті Михайла Півніцького призначається на Житомирську кафедру новий єпископ. Ним стає могилівський канонік Каспар Боровський, який отримує титул єпископа Луцького та Житомирського. Сакру єпископську він прийняв 18 грудня 1848 року і прибув на місце призначення 27 лютого 1849 року.

З приходом цієї енергійної і відданої справі римо-католицької церкви людини, в духовному житті єпархії розпочинаються зміни. По-перше, щойно підписаний Конкордат і царизм змушений задовольняти природні вимоги католиків, додержуватися зобов'язань. Це надавало додаткові можливості Боровському. По-друге, Могильовський єпископ-коад'ютор Ігнатій Головинський, виконуючи плани Пія ІХ (булла «*Universalis Ecclesiae cura*» від 3 липня 1848 року), своїм декретом восени 1849 року відокремлює від своєї архієпархії Київський архідеканат, який об'єднував на той час 3 деканати (Василів-Радомишль, Липовець-Сквира, Умань-Звенигородка, тобто терен Київської губернії) і близько 50 приходів, і приєднав його до Луцько-Житомирської єпархії.

З того часу єпархія налічувала 15 деканатів і 165 приходів! Боровський намагався привести стан духовного життя в єпархії відповідно до вимог часу, впроваджував деякі організаційні зміни, покращував керівництво.

31 березня 1850 року на пропозицію єпископа Каспара Боровського Луцько-Житомирська консисторія затвердила новий розподіл Київської губернії на 6 деканатів а саме: Києво-Васильківський, Радомишльський, Сквирський, Умансько-Таращанський, Звенигородсько-Черкаський, Липовецько-Махновський⁸⁷. Київським деканом призначено прелата ксьондза Людовіка Брінку, віце-деканом ксьондза Блажевського (настоятель у Василеві), Уманським – ксьондза Дубравського.

В Умансько-Таращанському деканаті функціонувало на той момент усього 6 парафій (Умань, Богуслав, Кошовата, П'ятигори,

⁸⁶ Памятная книжка Киевской губернии на 1857 г. – К., 1857. – С.183.

⁸⁷ Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія: Історичний нарис / Юрій Білоусов. – Житомир, 2000. – С.82.

Ставище, Тетіїв).

В єпархії продовжувалися організаційно-структурні зміни. 15 травня 1850 р. єпископ Боровський ліквідував Новоград-Волинський деканат, а Монастирище відтоді підпорядковувалося Уманському декану. За даними 1857 р., Луцько-Житомирська єпархія складалася з 17 деканатів, що об'єднували 172 парафії і 37 філій⁸⁸. З перших же днів перебування на посаді єпископ Боровський будував і реставрував костьоли, каплиці, опікувався проблемами умов життя і праці духовенства, піклувався про майбутнє римо-католицької церкви. Більшість часу проводив серед людей, добре розумів бажання та проблеми віруючих і став на їх захист від свавілля царської адміністрації. Вміння відстоювати власну точку зору, аргументувати її відіграли головну роль у боротьбі Боровського з царськими чиновниками за отримання дозволу на ремонт і будівництво костьолів і каплиць.

Зазначимо, що згідно п. 31 Конкордату 1847 року католики мали право на ремонт вже існуючих храмів без попереднього узгодження і дозволу російської адміністративної влади. Це розв'язало руки Боровському і дозволило негайно ж взятися за болючі та назрілі проблеми ремонту та реконструкції багатьох святинь (наприклад, у 1853 р. було побудовано костюл у с. Монастирище). Розуміючи, що в такій делікатній справі, як духовність людини, головне вирішують священники в парафіях, Боровський докладав чимало зусиль, аби посилити склад єпархіального духовенства. Єпископ узгоджував свої дії з архієпископом Головинським, митрополитом Львівським Баранецьким (1798 – 1858), єпископом Віленським Жилінським (1803 – 1863) і запрошував в єпархію багато молодих священників та вихованців семінарій (Львів, Вільно), особисто підбирав кадри та створював для них відповідні умови життя, опікувався ними. В Умані були призначені вікарії Карл Закусило (1850) і Фадей Гріневич (1849, за іншими даними 1841 р.)⁸⁹.

Особливу увагу приділяв єпископ Боровський дотриманню вимог канонічного права відносно висвячення костьолів та каплиць. За участю єпископа і при фінансовій допомозі

⁸⁸ Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія: Історичний нарис / Юрій Білоусов. – Житомир, 2000. – С.85.

⁸⁹ ДАКО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.21095. – Арк. 20-21.

Потоцьких у 1826 році був освячений Уманський храм Успіння Пресвятої Діви Марії⁹⁰. Причт при костьолі складався із настоятеля – учителя, лектора – ксьондза – клірика – проповідника – диякона – новіція⁹¹. Межував костьол за 40 верств з Монастирищанським костьолом Липовецького повіту, за 35 верств з Тернівським костьолом Гайсинського повіту. За 45 верств від костьолу знаходилася його філія в м. Тальному Уманського повіту.

До Уманського костьолу були приписні населені пункти, в яких проживали римо-католики: села Полянецьке (за 3 версти), Громи (10), Кочержинці (7), Паланка (10), Городецьке (5), Кочубіївка (8), Війтівка (6), Піківець (7), Степківка (10), Собківка (8). Існували каплиці й філії по Уманському повіті, які теж були приписані до костьолу. Каплиці знаходилися в селах Ліщинівка, Шукайвода, Рижавка, а філії – в селах Пенъожкове, Верхнячка, Зелений Ріг⁹².

Більша частина поміщиків Уманщини сповідувала католицизм і тому тут розташовувалися частини латифундій таких магнатів, як Потоцькі і Русецькі, маєтки і володіння дрібної шляхти (Лозинські, Яневські). Саме поміщики-католики надавали фінансову підтримку римо-католицькому духовенству Уманського повіту. За фінансової підтримки поміщиків-католиків було побудовано «часовню в деревне Соколовочка Уманского уезда 3 августа 1868 г. с наименованием во имя Святого Благоверного Александра Невского»⁹³. А в рапорті священника благочинного 5 округу Уманського повіту Олександра Козловського повідомлялося «о самоправном возобновлении помещиком д. Охматово Уманского уезда Яневским старой римско-католической часовни, в которой до 50 лет богослужение не совершалось»⁹⁴.

У 1841 році до Київської Духовної Консисторії було подане

⁹⁰ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Лаврентий Иванович Похилевич [собрал]. – К. : Типография Киево-Печерской Лавры, 1864. – С.345.

⁹¹ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.64. - Спр.166 (ч.І). – Арк.176.

⁹² ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.528. - Спр.499. – Арк.24 – 30.

⁹³ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.840. - Спр.650. – Арк.1 – 2.

⁹⁴ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.779. - Спр.594. – Арк.1 – 3.

прохання від поміщиків Леона та Якова Русецьких про дозвіл на будівництво кам'яної каплиці в с. Пенюжкове, початої їхнім покійним батьком замість кам'яного костюлу, будівля якого добровільно була пожертвована на православний храм⁹⁵.

З вище викладеного можна зробити висновок, що власники земель і маєтків на Уманщині, на яких були розташовані римо-католицькі каплиці і філії, також сповідували католицизм та допомагали матеріально існуванню і розвитку римо-католицької церкви. Таким чином, перший етап розвитку римо-католицької церкви на українських землях характеризувався загалом лояльним ставленням до неї з боку державних інституцій. Ця обставина, на нашу думку, сприяла становленню римо-католицької церкви як другої конфесії після православ'я.

Водночас будь-які спроби духовенства і церкви вийти за межі встановлених для них свобод і економічних рамок зустрічали жорстоку протидію з боку урядових структур. Так, у доповіді Миколі I про діяльність Київського, Волинського та Подільського генерал-губернатора від 6 жовтня 1848 року відзначалося, що «более 780 чел. католиков приняло православную веру. Католическое преобладание в Западном крае было весьма сильно и не соответствовало духу нашего правительства. Православие стеснялось повсеместно и духовенство тоже, бедное и униженное, не пользовалось никаким уважением. Главное управление Киевской, Подольской и Волынской губерний, по указанию Вашего Величества, приняло все меры деятельного и беспристрастного наблюдения за действиями католического духовенства. Оно же превозносится уже столько перед православными как-то делало прежде, – не устраивает самовольно каплицы, меньше стало совращать православных ибо не надеется уже на возможность избежать наказания... ксёндзы способствуют только нравственному развращению духовенства. Ксёндзы всегда были более вредны монахов. Они тайно или явно, действовали против правительства, соединялись со злоумышленниками, помогали им, имели решительное влияние на народ. Обуздание их и приведение в конечную зависимость, в средствах своего существования от правительства, может быть ручательством тишины и спокойствия края»⁹⁶.

⁹⁵ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.638. - Спр.169. – Арк.1 – 5.

⁹⁶ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.1. - Спр.3621. – Арк.7 – 10.

До 1857 р., як повідомляв один із чиновників МВС Росії, у самому способі закриття католицьких монастирів і костьолів «не було тієї обережності і того такту, який потребується у справах, що стосуються релігійних переконань», тому урядові акції були «постійним приводом до ремствування народу та невдоволення духовенства». Але у квітні 1857 р. вийшов царський указ, який зобов'язував місцеві власті костьоли не закривати, а без зайвого розголосу передавати їх до рук православного духовенства, щоб не переривалася церковна служба, ченців же переводити в інші штатні монастирі і виплачувати їм пенсію.

Католицька церква, зрозуміло, сприйняла секуляризацію й закриття монастирів із неприхованим невдоволенням, проте її опір цим урядовим акціям був значно слабший, аніж того можна було сподіватися⁹⁷.

Рішенням царя Олександра II від 5 червня 1866 року ліквідовано Кам'янецьку єпархію, її церкви приєднано до відомства Луцько-Житомирської єпархії, а її єпископа Антонія Фіалковського було депортовано до Криму. Відповідно у Римі Пій IX видає декрет «*Innotuit iam Apostolicae Sedi*» від 3 травня 1867 року, за яким справи адміністрації Кам'янецької єпархії і захист інтересів віруючих доручалися єпископу Луцькому і Житомирському.

Наприкінці 60-х років офіційна російська політика призвела до того, що польська мова була практично витіснена з державних закладів, шкіл і збереглася лише в костьолах. Царський уряд вирішив остаточно її знищити і спромігся на видання чергового указу імператора від 31 січня 1870 року, в якому значилася юридична норма про заборону впровадження російської мови в католицьку церкву. Відтепер «дозволялося католикам, протестантам і прихильникам інших вірувань вживати російську мову під час богослужіння, аби тільки прихожани виголосили таке бажання і пропозицію своєму настоятелю»⁹⁸.

Відверто проти таких намірів і шаленого тиску на священиків

⁹⁷ Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн. : Навч. посібник для студ. вищих навч. закладів / Олег Прокопович Крижанівський, Сергій Миколайович Плохій. — К. : Либідь, 1994. — Кн. 3 : Кінець XVI - середина XIX століття. — С.232.

⁹⁸ Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія: Історичний нарис / Юрій Білоусов. — Житомир, 2000. — С.96.

виступив єпископ Боровський. На що реакція влади не примусила себе довго чекати. 8 серпня 1870 року єпископ Луцько-Житомирський і адміністратор Кам'янецький був висланий до Пермі. Дозвіл повернутися з вигнання отримав лише в 1883 році від царя Олександра III, але лише в Плоцьк, де зайняв з 15 березня єпископську кафедру і прожив до останніх своїх днів – 15 січня 1885 року Каспар Боровський помер.

У 1871 році Управляючим єпархією стає офіціал прелат Людвіг Варфоломей Брінк. Після приєднання архідеканату до єпархії, Брінка обрано Генеральним вікарієм у Луцьку, згодом препозитом Житомирського кафедрального капітулу. Офіціал Луцько-Житомирської консисторії з 1864 року. Почав керувати справами Луцько-Житомирської єпархії після депортації єпископа Боровського.

У 1877 – 1878 рр. Луцько-Житомирська єпархія складалася з 16 деканатів і мала 154 парафіяльні костьоли, 6 костьолів безпарафіяльних, 44 філії, 414 каплиць із 264356 віруючими. Але досить тривала відсутність канонічно висвяченого вищого духовного пастиря в такій великій єпархії дуже турбувала Святу Столицю. У 1881 році Російський імператорський престол займає Олександр III. Задля того, щоб виглядати перед Європою більш демократичним керівником, він дає дозвіл на поновлення функціонування Житомирської духовної семінарії, а в 1883 р. дає згоду на призначення ректора Петербурзької духовної академії ксьондза Сімона Козловського Луцько-Житомирським єпископом⁹⁹.

За час правління єпископа Козловського будівництво храмів та створення нових приходів відбувалося значно повільнішими темпами. На цій посаді йому постійно допомагав, спочатку в якості офіціала консисторії, а з 1884 року – як єпископ-суфраган, ксьондз Кирило Любовидський, який 2 серпня 1897 року іменованій єпископом Луцьким та Житомирським. Однак сакру єпископа отримав аж на 75 році, а тому працездатність його була невелика. Правомірно зауважує Ю. Білоусов, що «у даному випадку знов яскраво проілюстрована тактика царизму на призначення керівниками католицьких єпархій переважно священиків похилого віку». 2 липня 1898 року єпископ Кирило

⁹⁹ Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія: Історичний нарис / Юрій Білоусов. – Житомир, 2000. – С.101.

Любовидський помер, а справи керівництва Луцько-Житомирської єпархії перейшли до єпископа-суфрагана Болеслава Ієроніма Клопотовського. Цей єпископ також займав посаду малий відрізок часу, за який неможливо здійснити якісь організаційні заходи. Про критичний стан речей для римо-католиків свідчить те, що Уманський деканат, серед шести деканатів Київської губернії (Київський, Радомишльський, Липовецько-Бердичівський, Сквирський, Звенигородський), нараховував всього 7 парафій, при найбільшому числі католиків – 90,27 тис. віруючих, а всього віруючих у губернії було 123.565 чол.¹⁰⁰.

У житті Луцько-Житомирської єпархії настає час змін і розбудови, коли біля керма єпархії стає ксьондз Карл Антоній Недзялковський (1901 – 1911 рр.). Народився в 1846 році, доктор Богослов'я, мав ордени Святого Станіслава I ступеня і Святого Володимира 3 ступеня. Посвячений у священники 1869 року. За його правління було побудовано більш як 10 храмів, цілком оновлено склад капітулу та консисторії, єпископської курії, посилено кафедральне керівництво, зламано негативну традицію частої, через 2 – 3 роки, зміни священників у приходах¹⁰¹.

На початку ХХ ст. царський уряд обирає нову тактику боротьби з поширенням католицизму. Незалежно з яких причин якщо відбувалося навернення православного в католицьке віровчення, порушувалася карна справа й окружні суди виносили вирок священникам.

Луцько-Житомирська єпархія охоплювала на той час площу близько 160 тис. кв. км., а кількість віруючих сягала за 800 тис. чоловік. Тому керувати таким великим округом Недзялковському було особливо важко, зважаючи на його не дуже міцне здоров'я. Через часті хвороби, він відчув неспроможність достойно захищати інтереси римо-католицької церкви і тому 18 березня 1910 року звернувся з листом до кардинала М. де Валі, в якому

¹⁰⁰ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1023. - Спр.433. – Арк.17.

¹⁰¹ Римско-католическая иерархия в Российской Империи и Царстве Польском и Список светскому и монашествующему духовенству в Луцко-Житомирской епархии и в Подольской губернии на 1907 год. [Kalendarium liturgicum dioecesium Luceoriensis et Zytomiriensis, nec non Ecclesiarum per Podoliam] /Jussu et auctor.: С.-А. Niedziakowski. – Zytomiriae, 1906-1907. – С.5.

просив звільнити його від керівництва єпархією. 24 березня 1911 р. єпископ Кароль Недзялковський помер¹⁰².

Наступним єпископом стає його найближчий помічник ксьондз Лонгін Жарновецький, який до цього в 1879 році був призначений Таращансько-Канівсько-Уманським деканом. Саме на цій посаді він займався науковою діяльністю. Зробив опис внутрішнього оздоблювання місцевих та довколишніх церков, вивчав їхню історію. У літургійному календарі Луцько-Житомирської єпархії згадки про єпископа Жарновецького немає. Відомо лише, що помер Лонгін Жарновецький 15 вересня 1915 року.

Отже, римо-католицьку конфесію в останніх роках ХІХ і на початку ХХ ст. на території краю представляв один костюл, чотири каплиці, три філії, які обслуговували 3003 парафіян Уманського повіту. До складу Уманського деканату входило Ставище, Тетіїв, Богуслав, Кошовата, Умань, П'ятигори, Монастирище, Корсунь (філ.), Пеньожкове (філ.). Уманським деканом був призначений адміністратор з П'ятигор – Шуман Леопольд¹⁰³.

На всій Уманщині діяв один парафіяльний костюл, в якому богослужіння відправлялося постійно, і знаходився він безпосередньо в місті. Настоятель ксьондз Закусило та штатний вікарій, він і законовчитель Уманської 6-класної прогімназії Пржесецький, теж мешкали в Умані. Каплиці знаходилися в селах Ліщинівка, Рижавка, Шукайвода, філії костюлу були розташовані в селах Верхнячка, Зелений Ріг, Охматів і Пеньожкове¹⁰⁴. Католицькі священники обслуговували 1469 парафіян Уманського повіту¹⁰⁵.

Кам'яна каплиця в с. Ліщинівка знаходилася в маєтку землевласника Генріха Францовича Лозинського (за 22 версти від

¹⁰² Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія: Історичний нарис / Юрій Білоусов. – Житомир, 2000. – С.117.

¹⁰³ Римско-католическая иерархия в Российской Империи и Царстве Польском и Список светскому и монашествующему духовенству в Луцко-Житомирской епархии и в Подольской губернии на 1907 год. [Kalendarium liturgicum dioecesium Luceoriensis et Zytomiriensis, nec non Ecclesiarum per Podoliam] /Jussu et auctor.: С.-А. Niedziakowski. – Zytomiriae, 1906-1907. – С.12 – 35.

¹⁰⁴ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1023. - Спр.304. – Арк.3.

¹⁰⁵ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.528. - Спр.499. – Арк.24 – 30.

Уманського костьолу). Богослужіння відбувалося дуже рідко, в невизначений час надіжджав настоятель Уманського костьолу на запрошення Лозинського. До каплиці були приписані філія в селі Пеньожкове і населені пункти Ліщинівка, Добра, Красноставка, Ботвинівка, Босівка, Чайківка, Притика, з 64 римо-католиками, які проживали в них.

Кам'яна будівля філії в селі Пеньожкове знаходилася в маєтку поміщика Домініка Яковича Русецького (від Уманського парафіяльного костьолу знаходилася на відстані 20 верст). Богослужіння відбувалося не більше одного разу в рік настоятелем Уманського костьолу, якого запрошував поміщик, і визначав для цього час. Відомо, що цю філію побудували поміщики Леон і Яків Русецькі в 1841 році, а розпочав будувати її, як каплицю, їхній покійний батько¹⁰⁶.

Ще одна кам'яна будівля в селі Верхнячці знаходилася в маєтку землевласника Дитріха (філія від костьолу була на відстані 15 верст). Богослужіння відбувалося один раз на рік, у Великий піст, на запрошення адміністрації Дитріха. Філію відвідували 78 католиків села Верхнячки. У 60-х роках ХІХ ст. римо-католикам цього села дозволено було тільки освячувати воду в криниці, не заходячи в каплицю¹⁰⁷.

Кам'яна, але напіврозвалена каплиця в селі Шукайвода знаходилась в маєтку землевласника Івана Миколайовича Терещенка (від Уманського костьолу 25 верст). Богослужіння ніякого не відбувалося. До каплиці були приписані 22 населених пункти, з 182 особами католицького віросповідання.

Кам'яна каплиця в селі Рижавці знаходилася на землях поміщиків Івана та Августа Августовичів Іванських поміж тамтешніх осель (до костьолу в Умані 25 верст). Богослужіння відправлялося в невизначений час, два – три рази на місяць настоятелем Уманського костелу. Приписано 49 населених пунктів, в яких проживало 329 осіб римо-католицького віросповідання.

У селі Зелений Ріг у садку поміщика Вукола Мироновича Костенка знаходилася ще одна кам'яна філія (від Уманського костьолу в 40 верстах). Богослужіння відправлялося рідко. До філії були приписані 30 населених пунктів, де проживало 168

¹⁰⁶ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.638. - Спр.169. – Арк.5.

¹⁰⁷ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.665. - Спр.331. – Арк.6.

римо-католиків.

Існувала ще фамільна усипальниця шляхетської родини Костенків на правах домової, але в ній не можна було відправляти треби, встановлювати орган, вести метричні книги – тут лише здійснювалися заупокійні служби на спомин душ панів Костенків.

За часів Російської імперії православна церква була головною в державі, а тому при задоволенні інтересів інших конфесій, зокрема католиків, місцева влада в особі губернатора обов'язково мала радитися з єпархіальними архієреями про доцільність відкриття костелів, побудови і переміщення католицьких парафій. І хоч релігійні потреби православної більшості населення вважалися першочерговими, але і католикам дещо дозволялося.

Так, настоятель Уманського римо-католицького парафіяльного костелу ксьондз Карл Закусило, доктор медицини Вікентій Ігнатович Квятковський і 14 осіб, з дозволу Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, заснували у 1905 році в місті Умані «Уманское римско-католическое Благотворительное Общество», на основаниі устата, согласованого с примерным уставом «Обществ пособия бедным», утверждённым г. Министром Внутренних Дел от 10-го июня 1897 года»¹⁰⁸.

Але частішими були такі випадки: у приписаному до філії селі Легедзино, «крестьянин Антоний Науменко подал прошение 6 февраля 1908 г. в Киевскую Духовную Консисторию о разрешении построить каплицу в почтовом тракте», але йому було відмовлено¹⁰⁹.

Отже, документальні джерела засвідчують, що римо-католицька церква, не зважаючи на певні обмеження та утиски економічної спроможності з боку держави, все ж таки намагалася існувати та господарювати і не без допомоги польських поміщиків та заможних парафіян римо-католицького віросповідання.

У цілому ж римо-католицька церква на Правобережжі була послаблена політикою царизму і перетворенням церковної організації на специфічне державне відомство. «Приручення»

¹⁰⁸ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.634. – Спр.654. – Арк.1 – 9.

¹⁰⁹ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.870. – Спр.368. – Арк.2 – 4.

церкви і одержавлення відбувалося передусім обмеженням її господарської ініціативи та перетворення її в економічну залежність від державної адміністрації. Церква досить швидко втратила свої колишні демократичні засади, стала активно працювати на абсолютизм в ідеологічному та економічному плані.

Впродовж другої половини XIX ст. відбувається зменшення числа прихожан. Так, у 1845 р. католиків проживало в Уманському повіті 4792 осіб, що становило 3,1% від загальної кількості населення - 155701, а в 1897 р. – 3003 особи католицького віросповідання (0,9%) з 320744 усього населення. Це було зумовлено і політикою русифікації народів окраїн Російської імперії. Особливо репресивні заходи здійснювались щодо поляків після придушення польського повстання 1863 – 1864 рр. Зменшення кількості католиків відбулося і в результаті повернення у православ'я частини спольщеного (покатоличеного) раніше населення¹¹⁰.

Виходячи з політичного становища, що склалося, та інтересів церкви, було відроджено існування Кам'янецької єпархії, яка відійшла від Луцько-Житомирської єпархії з 10 деканатами та 320 тис. віруючих. Внаслідок Ризької мирної угоди з давньої Луцько-Житомирської єпархії на польському боці лишилися 6 деканатів та близько 162 тис. католиків. Отже, на українських землях залишилося 11 деканатів: Житомирський, Овруцький, Новоград-Волинський, Старокостянтинівський, Заславський, Київський, Радомишльський, Липовецько-Бердичівський, Сквирський, Уманський і Звенигородський, що об'єднували 98 парафій та понад 350 тис. віруючих¹¹¹.

Після Лютневої революції 1917 р. настали разючі зміни для римо-католицької церкви і в законодавчому полі. Спочатку Тимчасовий уряд проголосив свободу совісті і віросповідання, відкривши можливості для утвердження римо-католицької церкви на підросійському просторі. 2 (14) вересня 1917 р. вийшло розпорядження, в якому визнавалася рівноправність православної і католицької церков, а також відмінено було ряд

¹¹⁰ Кузнець Т. В. Населення Уманщини в XIX - на початку XX століття / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / Тетяна Володимирівна Кузнець. – К. : ВПЦ "Київський ун-т", 2005. — С.29.

¹¹¹ ЦДІАК України. – Ф.1043. – Оп.1. - Спр.6. – Арк.1 – 7.

антикатолицьких дискримінаційних заходів¹¹².

Підводячи підсумки про становище римо-католицької церкви на Уманщині наприкінці XVIII – початку XX ст., відзначимо, що це був один із важких і суперечливих періодів її історичного існування:

1. Кінець XVIII – перша половина XIX ст. – час, коли розпочалася нова сторінка історії римо-католицької церкви, що тісно пов'язується з тими очевидними вигодами і неминучими втратами, які давала опіка з боку сильної централізованої російської влади.

2. Друга половина XIX – початок XX ст. стала часом, коли римо-католицька церква, в т.ч. і на Уманщині, була поставлена російським урядом у повну економічну залежність від держави і остаточно втратила свою адміністративну незалежність.

Однак, базуючись на фактичному матеріалі, можемо стверджувати, що із наростанням революційної ситуації на теренах Російської імперії на початку XX ст., самодержавство, задля притягнення костюлу на свій бік у боротьбі з «політичною крамолою», було змушене йти на деякі економічні, політичні й національні поступки і частково лібералізувати своє ставлення до поляків та римо-католицького духовенства. Низка законодавчих актів, прийнятих російським урядом на початку XX ст., певною мірою пом'якшували відносини між царською адміністрацією та представниками католицького кліру. Разом з тим, кардинальних змін у економічному житті костюлу та парафіян не відбувалося. Місцеві органи влади, як і раніше, продовжували з недовірою та пересторогою ставитися до римо-католицького духовенства, яке займало позицію повної незалежності від влади.

¹¹² Рубльова Н. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917 – 1937 рр.) / Надія Рубльова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – №2/4 (13/15). – С.313.

РОЗДІЛ ІV

УМАНСЬКИЙ ВАСИЛІАНСЬКИЙ МОНАСТІР

«У польсько-українських стосунках ми стоїмо перед особливим явищем, подібного якому немає на світі. Я маю на увазі «українську школу» польської поезії, яка може пишатись великими досягненнями, досить пригадати твори Антонія Мальчевського, Северина Гоцинського або Богдана Залеського. Тільки по-справжньому чарівна країна і справді незвичайний народ могли спонукати іншомовних поетів до такої широкої похвали і цій країні, і цьому народові»

Ярослав Івашкевич

Логічним доповненням польських сторінок літопису Умані є історія Уманського василіанського монастиря, в стінах якого виховувалась привілейована молодь тогочасного суспільства. З його діяльністю пов'язане і таке явище, як «українська школа» у польській літературі, що на нашу думку, треба пов'язувати не тільки із популярністю козацької тематики серед представників польського шляхетства, а й з тим, що більше половини шляхтичів Правобережної України мали українське коріння. Отже, звернення до української тематики є певною мірою проявом збереження національної генетичної пам'яті. У той же час «українська школа» – прояв польсько-української культурної взаємодії, яка відбувалася в межах своєї рідної релігійної конверсії.

Важливе місце в історії «української школи» займає василіанський монастир в Умані, бо саме тут у першій третині ХІХ ст. навчалися такі видатні історичні постаті, як польські поети Юзеф Богдан Залеський (1802-1880), Міхал Грабовський (1804-1863), Северин Гоцинський (1801-1876), етнограф Генріх Франціск Духінський (1817-1886), учасник польського національно-визвольного руху Ян (Іван) Креховецький (1804 - після 1838), історик-славіст Віктор Іванович Григорович (1815-1876)¹¹³.

¹¹³ Кочережко Я. М. Опис Уманським церквам і монастирям // Уманський краєзнавчий музей (далі – УКМ) – НВФ-349. – С.16

Саме С. Гощинський (навчався в Умані у 1815/1816-1819), М. Грабовський (1818-1819) та Ю. Залеський (1812-1819) були ініціаторами створення при монастирі літературного гуртка, на засіданні якого і були прочитані перші вірші представників «української школи» в польській літературі¹¹⁴. «Власне, Умані судилося стати осередком «української школи» в польській літературі. Троє приятелів утворили літературний гурток «За-Го-Гра» і взялися за видання шкільного журналу, який мав засвідчити їхні художні симпатії. Була доба романтизму, а романтизм піднімав на щит ідею національної самобутності народів, давав сильний імпульс інтересові до історії, фольклору, іноземних мов... Богдан, Северин і Міхал захопилися українськими піснями, народними переказами з часів Гайдамаччини. (...) І хоч в Умані Грабовський прожив недовго, один лише навчальний рік (1818-1819), проте «уманський слід» у його творчості був чи не визначальним»¹¹⁵.

Відомі ще два вихованці уманського василіанського училища – представники «української школи» – брати Гроза: Сильвестр Венжик (1793-1849) навчався тут у 1802-1809 роках та Александр Кароль Гроза (1807-1875) – у 1817-1820 рр.¹¹⁶

Отже, важливою, на нашу думку, є спроба проникнути в атмосферу навчання і виховання, яке отримували представники «української школи» в уманському василіанському училищі, і зрозуміти її.

Василіанські монастирі були осередками міжкультурної взаємодії на українських землях. Релігійний світ Правобережної України XVIII століття був так само строкатий, як і в XVI – XVII століттях. Схоже, що й у XVIII ст. польські аристократи керувалися певними світськими принципами – обов'язком «патронату над «своїми» слугами й підданими, незалежно від їх

¹¹⁴ Павленко М. Базиліанський монастир: дослідження з історії уманського колегіуму у системі освітніх закладів України XVIII ст. // Уманська зоря. – 1996. – 30 жовтня.

¹¹⁵ Панченко Володимир. Пантелеймон Куліш в «Абботсфордї» // День. – 2002. – 14 грудня.

¹¹⁶ Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / Редкол.: І. О. Дзевєрін (відповід. ред.) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1988. – Т.І.: А–Г. – С.500.

віросповідання»¹¹⁷. Протегуванням користувалася переважно унійна, тобто греко-католицька, церква. Особливо ці тенденції проявляються після Замойського синоду 1720 року, який присвятив весь 11-й розділ своїх рішень «Про монастирі й чернечий стан» питанням чернечого життя в монастирях¹¹⁸. Важливу роль у реформуванні унійної церкви відігравали ченці василіанського ордену.

Василіанський орден було створено 1617 року митрополитом Йосифом Веляміном Рутським¹¹⁹. Загальні Правила, або «Правила св. Отця нашого Василя Великого, Архієпископа Кесарії Кападокійської», були представлені у 1617 році Й. Рутським у першій капітулі і ґрунтувалися на писаннях св. Василя Великого. Відповідно до цих Правил основою чернечого життя повинно бути зберігання обітниць: убозтва, чистоти, послуху, спільного життя. Убозтво ченців полягало у відмові від золота, срібла та грошей. Всі речі в монастирі були спільними. Одяг повинен бути відмінним від світського, але не пишним. Їжу ченців мали складати найдешевші продукти. Взагалі чернець повинен був радіти, якщо йому чогось бракувало¹²⁰.

Створюючи орден Св. Василя, митрополит Й. Рутський прагнув, «щоб його ченці залишилися у східному обряді та вірно дотримувалися східних практик. І хоч польська мова була панівною, він хотів, щоб отці «й браття в церквах не іншою мовою, а тільки руською проповідували слово Боже»¹²¹.

Всього на території Речі Посполитої у середині XVIII ст. функціонувало 148 василіанських монастирів, із них 122 – на українських землях. У 20-40-х роках XVIII ст. всі уніатські монастирі об'єднувалися в одну василіанську конгрегацію¹²². Цей процес було завершено у 1743 році, коли орден остаточно було

¹¹⁷ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – Київ: Критика, 2002. – С.47.

¹¹⁸ Стоцький Я. Монастир Отців Василян Чесного Хреста Господнього в Бучачі (1712–1996 рр.). – Львів: Місіонер, 1997. – С.16.

¹¹⁹ Підручний П. Василянський чин від Берестейського з'єднання (1596) до 1743 року // Нарис історії Василянського чину святого Йосафата. – Рим: Вид-во ОО Василян, 1992. – С.122, 128.

¹²⁰ Там само. – С.123–124.

¹²¹ Там само. – С.128.

¹²² Петров Н. Очерк истории Базилианского ордена в бывшей Польше // Труды Киевской духовной академии. – 1871. – №2. – С.296.

затверджено Папою Римським. Відтепер він став називатися орденом Святого Василя Великого Русинів [Ordo Sancti Bazilii Magnii Ruthenorum]. На українських землях найбільш відомими були – Почаївський, Дерманський та інші. Кожний василіанський монастир утримував шпиталь, дитячий притулок для сиріт та аптеку. Велику увагу ченці приділяли просвітницькій діяльності, спочатку переважно релігійної спрямованості. З 70-х років навчання у василіанських публічних школах набуває більш світського характеру¹²³.

Важливу роль у розбудові чину Святого Василя Великого відігравали польські аристократи – представники заможних магнатських родин Любомирських, Потоцьких, Жолкевських та інших¹²⁴.

Потоцькі (герб «Пилява») були одними з найактивніших апологетів чернечого життя на Правобережжі. Перші Потоцькі відомі з XII-XIII ст.¹²⁵ Девіз Потоцьких відтворено на гербі: «Scutum opponebat scutis»¹²⁶ або «Scutum opponebat scuto»¹²⁷ (Щит протиставляв щитам)¹²⁸.

Відомі дві лінії Потоцьких: срібна Пилява, або гетьманська лінія, а також золота Пилява. Представник гетьманської лінії Станіслав «Ревера» (1579-1667) – воєвода краківський (1658) і київський (1655), гетьман коронний (1654), великий польний гетьман (1654), староста галицький, барський, гродецький, коломийський, радомський, каменецький і т. д., пан на Підгайцях у Галичині – відіграв важливу роль не тільки в історії Речі

¹²³ Яковенко Н.М. Зазн. праця. – С.278.

¹²⁴ Лотоцкий А. Где обучалось подольское духовенство до учреждения Подольской духовной семинарии: ист. очерк. – Каменец–Подольский, 1898. – С.34–35; ЦДІАК України. – К. – Ф.442. – Оп. 34. – Спр. 1415. – Арк. 464; Там само. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.58; Храбан Г. Ю. Спалах гніву народного: Антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768-1769 рр. – К., 1989. – С.62; Стоцький Я. Вказ. праця. – С.49.

¹²⁵ *Zychliński T. Złota księga szlachty Polskiej. Rocznik XIV. – Poznań, 1893. – S. 21.*

¹²⁶ Такий варіант напису можна спостерігати на стінах та підлозі палацу в м. Ланцуті (Польща).

¹²⁷ *Dunin-Borkowski J., hr. Almanach błękitny: Genealogia żyjących rodów polskich. – Lwów-Warszawa, 1908. – S. 729.*

¹²⁸ М а л а к о в Д. В. По Брацлавщине. – Москва, 1982. – С. 125.

Посполитої, а й в історії України. Саме він започаткував ланцутську й кжешовицьку лінії (старшу на Станіславові), а також молодшу на Кристинополі – тульчинську і віляновську¹²⁹.

Починаючи з XVI століття, Потоцькі активно підтримували чернече життя. Вони були засновниками монастирів: домініканських – Петро/Пьотр (1643, Снятин), Андрей/Анджей (1681, Головчин), Фелікс Казимеж/Казимір (1695, Рубешків); єзуїтських – Якоб/Якуб (1598), Михайло/Міхал (Новгородка); бернардинських – Фелікс Казимеж/Казимір (1695, Кристинопіль); тринітаріїв – Францішек Салезі (1740, Браїлов), Йозеф (1725, Томашов)¹³⁰.

Одним із Потоцьких, який фундував василіанський монастир у 1659 році, був хмельницький староста Якуб¹³¹. Але справжній розквіт співробітництва василіан та Потоцьких настає у XVIII столітті, коли потужні осередки чину Святого Василя Великого функціонували у Бучачі, Почаєві, Кристинополі та Умані.

До 1712 року постійного василіанського осередку в Бучачі не було. 7 грудня 1712 року Стефан Потоцький видав у Любліні грамоту про фундацію осідку в Бучачі і заповів ченцям 30 тис. злотих, фільварок із садами та городами в передмісті Пушкарі, орне поле, сіножаті, пасовища та городи, а також кількох підданих. Ченці могли вільно, без застережень, користуватися млином (Звенигород), заготовлювати деревину в лісах, займатися бджолярством та рибальством. Фундатори, тобто Стефан та Іванна Потоцькі, забезпечували чернечі потреби: ризи, книги тощо¹³².

За часів наступного дідича Бучача – Миколи Потоцького – було нарешті збудовано кам'яний монастир (перша черга: 1751-1753 рр.; друга черга: 1757-1758 рр.; третя черга: 1764-1767 рр.)¹³³. 22 жовтня 1754 року ченці отримали дозвіл на переселення до новозбудованого приміщення, який підписав

¹²⁹ *Dworzaczek W. Genealogia. – Warszawa, 1959. – T. II. Tablice. – Cz. II. – Tabl. 140; Zielińska T. Poczet polskich rodów arystokratycznych: tablice genealogiczne. – Warszawa, 1997. – S. 28-29; Dunin-Borkowski J., hr. Op. cit. – S. 757.*

¹³⁰ *Ibidem.* – S. 729-735.

¹³¹ *Ibid.* – S. 730.

¹³² Стоцький Я. Вказ. праця. – С.46.

¹³³ Там само. – С.48,49,50.

король Речі Посполитої Август III: «...охоче дозволяємо, щоб Василіани литовці в місті Бучачі уфондовані, школи публічні латинські, вічні часи вчили, обусловлюючи це, а також нинішнім листом привілеєм нашим, щоб як в самому Бучачі, так також на сім миль від Бучач, ніхто шкіл інших відкривати не наважувався з перешкодою школам отців Василіян в Бучачі. На що для кращої віри рукою нашою цей лист привілей наш підписавши, печатку коронну поставити наказали»¹³⁴. 12 грудня того самого року Микола Потоцький заснував конквіт та гімназію, які підпорядковувалися отцям василіанам, забезпечивши їх відповідними засобами. Він також вніс певні зміни в структуру та фінансування бучацького монастиря, «а саме: весь нерухомий фонд у передмісті Пушкарі разом з городом над Стрипою повернув собі, капітал фонду, 30.000 злотих, переніс із села Звенигород на оренду Бучача; села Звенигород і Зелену записав Отцям Василіанам в їх власність на вічні часи з доходами і правами, які йому до цих пір служили і дозволив вільний вируб в баршських лісах. Окрім того, збільшив кількість бучацьких василіан із шести до вісьмох отців. З них – один був ігуменом, один префектом гімназії, три духівники і три вчителі»¹³⁵.

Вищезгаданий Микола Потоцький був фундатором василіанського осередку в Улашковцях (1741 р.) та активно підтримував Почаївський монастир¹³⁶. На будівництво монастиря і церкви у Почаєві він витратив 2200000 дукатів. Микола захоплювався козацтвом – перейшов у греко-католицизм, організував козацький загін. Він навіть відпустив оселедця¹³⁷.

Францішек Салезі Потоцький (1700 - 22.10.1772) – воєвода київський (1756), староста белзький, барський, рубешківський і т. п. Його називали некоронованим «королем Русі». Він мав власний двір у Кристинополі – понад 30 придворних шляхтичів (ловчих, підчаших), військо. Досить серйозно ставився

¹³⁴ Цит. за: Стоцький Я. Вказ. праця. – С.48-49.

¹³⁵ Там само. – С.49.

¹³⁶ *Dunin-Borkowski J., hr. Op. cit. – S. 731.*

¹³⁷ *Kuchowicz Z. Obzrzaie i postacie Polski szlacheckiej XVI – XVIII wieku. – Warszawa, 1993. – S.211,213; Ходоровський М. Масонський рух в Галичині (друга половина XVIII ст.) // Київська старовина. – 1999. – №3. – С.22.*

Францішек до василіанського ордену, який отримував від нього постійну підтримку.

6 вересня 1763 року Ф. Потоцький фундував василіанський монастир у Кристинополі. Спочатку він подав проект фундації від 26 липня, на який протоархімандрит василіанського ордену Іпатій Білінський позитивно відреагував. Про свою згоду на відкриття монастиря в Кристинополі Білінський повідомив Потоцькому в листі від 30 липня 1763 року, якого він написав у Почаєві. Василіани прибули до міста 25 грудня, а вже наступного дня вони увійшли до церкви. Урочисто, під звуки труб та бубнів, ченці відвідали костюл бернардинів, відправили службу на честь Францишека Потоцького та його двору і під супровід оркестру увійшли до своєї церкви, де відправили богослужіння¹³⁸.

Воєвода Потоцький опікувався василіанами до останніх хвилин життя. За кілька днів до своєї смерті він передав ігуменові отців василіанів 100 тис. злотих на спорудження кляштору в Кристинополі. У 1770-1772 роках було зведено кам'яну будівлю монастиря в Кристинополі. У 1771 році Францішеком також було фундовано монастир у Струсові¹³⁹.

22 жовтня 1772 року воєвода Францішек Салезі Потоцький помер. Його тіло було поховано в Кристинополі, а серце в Сокалі. На жалобні урочистості прибули 1026 ченців від монастирів (з них – 128 василіан), якими опікувався небіжчик. У жалобній церемонії брали участь ігумен монастиря та хор учнів василіанської школи з Умані¹⁴⁰.

Уманський василіанський монастир з колегією (школами), або училищем, був одним з найвідоміших на Правобережній Україні. Мемуари¹⁴¹, епізодичні відомості про василіанський осередок в Умані¹⁴² та окремі розвідки не можуть задовольнити науковий інтерес до цієї теми¹⁴³.

¹³⁸ *Mały król na Rusi i jego stolica Krystynopol. Z Pamiętnika klasztornego 1766-1787 i z innych źródeł zebrał i zestawił Jan Czernecki. – Kraków, 1939. – S.59-63.*

¹³⁹ *Ibid.* – S.59,63.

¹⁴⁰ *Ibid.* – S.229,230,235,237.

¹⁴¹ Рыльский Ромуальд. Рассказ современника о приключениях с ним во время Колиивщины 1768 г. // Киевская старина. – 1887. - №1. – С.51–64; Уманская резня. (Записки Вероники Кребс). – К., 1879. – 36 с.

¹⁴² Петров Н. Очерк истории Базилианского ордена в бывшей Польше // Труды Киевской Духовной Академии. – 1871. - №2; Крыжановский Е.

В історії монастиря та шкіл при ньому можна виділити чотири етапи:

1) 1765 – червень 1768 рр. – заснування монастиря та навчального закладу (шкіл або училищ) при ньому;

2) осінь 1768 – 1794 рр. – відродження монастиря і становлення навчального закладу (шкіл, або училищ) при ньому як центру освіти в регіоні;

3) 1796 – листопад 1830 рр. – розквіт уманського монастиря та шкіл при ньому;

4) листопад 1830 – березень 1834 рр. – призупинення діяльності освітнього осередку в монастирі та його остаточна ліквідація російським урядом.

Перший етап. У 1762–1763 рр. за пропозицією Францішека Салезі Потоцького та при його фінансовій підтримці в місті діяла кількамісячна семінарія з підготовки уніатських та «перекваліфікації» православних священників, очолювана єпископом Белзьким та Холмським М. Рилом. За цей час

Учебные заведения в русских областях Польши в период ея разделов // Киевская старина. – 1882. – №2,3; Трипольский А. Базилианские монастыри Киевской губернии // Киевские епархиальные ведомости. – 1872. – № 9; Кочережко Я. М. Опис Уманським церквам і монастирям // Уманський краєзнавчий музей. – НВФ–349; Храбан Г. Ю. Спалах гніву народного: Антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768–1769 рр. – К., 1989. – С.62–73; Бевз Г. П. Історія Уманщини. – К., 1997. – С.36–37; Кузнець Т. В. До історії освіти на Уманщині (XVIII – початок XX століття). – К., 2000. – С.11–18; Кірдан О. Л. Розвиток мережі навчальних закладів Уманщини (середина XVIII – початок XX століття) // Краєзнавство Черкащини: №7'2004, спецвипуск / Ред. кол.: В. М. Мельниченко та інші. – К., 2004. – С.41–44; Гущина С. О. Освітні заклади Умані: історичний аспект // Краєзнавство Черкащини: №7'2004, спецвипуск / Ред. кол.: В. М. Мельниченко та інші. – К., 2004. – С.62–73.

¹⁴³Павленко М. Базилианський монастир: дослідження з історії уманського колегіуму у системі освітніх закладів України XVIII ст. // Уманська зоря. – 1996. – 30 жовтня; Кривошея І., Близнюк І. В. Уманський базилианський монастир (1765–1834 рр.) // Уманщина в етнополітичній історії України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). – К., 1998; Побірченко Н. С. Школа базилианського кляштора в Умані: колиска поетів // Збірник наукових праць. – Умань, 2001; Побірченко Н. С. Школа базилианського кляштора в Умані: українсько-польський контекст // Краєзнавство Черкащини: №7'2004, спецвипуск / Ред. кол.: В. М. Мельниченко та інші. – К., 2004.

відбулася посвята 150 греко-католицьких священників для церков Уманщини¹⁴⁴. Через два роки в Умані за сприяння Потоцького було відкрито василіанський монастир, а 1766 року – школи при ньому. 1 (7) лютого 1766 року Францішек Потоцький особливою фундацією передав у повне володіння монастирю сс. Герезенівку, Маньківочку (Монастирок), які давали щорічний прибуток – відповідно 3325 злотих і 1072 злотих. Загалом прибутки від двох сіл за рік складали п'ять тисяч злотих¹⁴⁵.

Фундація Потоцького про заснування монастиря презентує нам його структурну побудову. Кількість василіан-ченців не повинна перевищувати 14 осіб: 4 місіонери, 4 або більше професорів (в залежності від кількості учнів в училищі), вікарій, настоятель, духовники та проповідники, необхідні для священослужіння. Магнат Ф. Потоцький подарував василіанам площу в Умані, на якій розташовувалися церква, школи і келії для мешканців монастиря, а у передмісті – фільварок, амбар, город. Окрім того, Францішек Салезі Потоцький передав василіанам двісті тисяч злотих, які розподілено було так: сто використано на заснування і благоустрій монастиря, а решту коштів передано фундатору для подальшого приросту відсотків із капіталу. Пізніше, за часів останнього короля Речі Посполитої Станіслава Понятовського, ці капітали було використано для фінансової підтримки монастиря¹⁴⁶. Організацію монастиря доручили Іраклію Костецькому. Саме в часи його керівництва уманським василіанським монастирем було здійснено будівництво дерев'яного монастиря, костьола та школи¹⁴⁷.

Перший етап історії монастиря повністю збігається з добою керівництва першого ректора Іраклія (Гераклія) Костецького. Викладацький склад училищ (шкіл) був такий: віце-ректор Ян

¹⁴⁴ Уманская резня (Записки Вероники Кребс) / Перевод с пред. И. М. Рева. – К., 1879. – С.1.

¹⁴⁵ ЦДІАК України – Ф.442. – Оп.34. – Спр.1415. – Арк.464; Там само. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.58; Храбан Г.Ю. Зазн. праця. – С.62; Акты Уманского базилианского монастыря: “De statu fundationis” – цит. за Трипольский А. Базилианские монастыри Киевской губернии // Киевские епархиальные ведомости. – 1872. – № 9. – С.203, 207.

¹⁴⁶ Там само. – С.206; Материалы для истории народного образования // Киевская старина. – 1882. – Т.II. – С.485; Уманская резня... – С.16.

¹⁴⁶ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.34. – Спр.1415. – Арк.469.

¹⁴⁷ Уманская резня... – С.16.

Левицький, уніатський парох (священик) Євстафій Тарновський, вчителі Ляховський, Забачинський, Загоровський, Ілля Магаревський, Ліберій Очаский та Маєвський. Під їхнім керівництвом одночасно навчалося 150 учнів, які отримували знання з богослов'я, церковної історії, права, етики тощо. Саме в цей час отримували в Умані освіту прадід Максима Тадейовича Рильського – Ромуальд та його менший брат – Антоній¹⁴⁸.

1768 р. – це рік, коли Конституцією було затверджено фундацію Потоцького про уманський монастир. У вирі селянської війни 1768–1769 років василіанський осередок в Умані було розгромлено, основну масу вихованців на чолі з Костецьким вбито. Врятуватися вдалося тільки десятком василіанам (в тому числі і Рильським), що втекли з міста раніше. Роль їхнього Моїсея, який вивів учнів через Греків ліс, зіграв парох Тарновський¹⁴⁹. Коли повстанці штурмували місто, то до монастиря, уніатської каплиці, костюлу кинулася шляхта і молилася за свій порятунок¹⁵⁰. Незважаючи на зневагу та злість повстанців до вихованців монастиря, деяким з них було подаровано життя, вони працювали писарями при канцелярії¹⁵¹.

Другий етап. Діяльність монастиря було відновлено після придушення повстання за допомогою російських військ. Новим ректором у жовтні 1768 року було призначено Є. Корчинського¹⁵².

До уманського василіанського монастиря також повернулися віце-ректор Леон Заславський, ксьондз Йосип Моргулець (учасник погрому монастиря Св. Миколая на Волині) та Василь Мацієвич. Наступного року у василіанських монастирях було запроваджено нову програму навчання і виховання: «Навчати всіх, якої б віри не були»¹⁵³. В цей період у василіанських навчальних закладах збільшується кількість учнів, що

¹⁴⁸ Кочережко Я.М. Опис Уманським церквам і монастирям // Уманський краєзнавчий музей. – НВФ–349. – С.14.

¹⁴⁹ Там само. – С.14; Храбан Г. Ю. Зазн. праця. – С.66,70.

¹⁵⁰ Там само. – С.67.

¹⁵¹ Рыльский Ромуальд. Рассказ современника о приключениях во время “колиивщины” // Киевская старина. – 1887. – Т.17. – С.51–55; Храбан Г.Ю. Зазн. праця. – С.68.

¹⁵² Там само. – С.70.

¹⁵³ УКМ, НВФ – 349. – С.14.

презентували відомі шляхетські родини Правобережної України¹⁵⁴.

22 жовтня 1772 року помер фундатор монастиря воєвода київський Францішек Салезі Потоцький. Вшановуючи пам'ять засновника, уманські василіани вісім днів дзвонили в монастирські дзвони, а потім три дні правили заупокійну месу¹⁵⁵. У 1779 році до уманського василіанського монастиря було привезено частину древа Чесного Хреста та встановлено його у великий хрест каплиці, яку наступного року замінили на костюл¹⁵⁶.

В уманських підокружних василіанських школах, що входили до Українського учбового округу (центр – Вінниця), у 1782-1784 рр. було 400 вихованців, яких навчали 6 вчителів. Зменшивши у 1787 році кількість викладачів та класів, василіани відкрили у школі Studium із викладанням курсу філософії, в якому спочатку навчалося дев'ять студентів¹⁵⁷.

Система освіти у василіанських школах ґрунтувалася на засадах, викладених на Брестській генеральній (1772) та Тороканській (1784) капітулах¹⁵⁸.

До монастиря неодноразово приїздив син Салезі – Станіслав Фелікс (Щенсн) Потоцький. У 1783 році він був присутній на екзамені зі схоластичної філософії (яка передбачала формальне сухе мислення, примирення віри з розумом). З 1782 по 1787 роки монастир відвідали повноважний міністр у Польщі, генерал-фельдмаршал князь Микола Васильович Репнін, маршалок Великого Князівства Литовського Ігнатій (Ігнацій) Потоцький, гетьман Францішек Браницький. Цих поважних гостей зустрічали і проводжали дуже помпезно, вихованці показували «театральні діалоги», а потім супроводжували їх до міста Буки (давнього володіння Потоцьких)¹⁵⁹.

Інформація про монастир в Умані міститься у звіті колишнього вінницького префекта Михайла Кубешевського, який здійснював у 1789 році генеральний огляд. У 1785 році було

¹⁵⁴ Підручний П. Зазн. праця . – С.130.

¹⁵⁵ УКМ, НВФ – 349. – С.14.

¹⁵⁶ Там само. – С.15; Яковенко Н.М. Зазн. праця. – С.278.

¹⁵⁷ Див. Киевская старина. – 1882. – Т.II. – С.485.

¹⁵⁸ Трипольский А. Базилианские монастыри Киевской губернии // Киевские епархиальные ведомости. – 1872. – № 10. – С.226–228.

¹⁵⁹ УКМ, НВФ – 349. – С.15–16.

зведено нову будівлю василіанської школи, в якій навчалося 400 учнів у трьох класах. Керував школою префект ксьондз Іоасон Коржевич. Під його керівництвом працювали вчителі: 1-го класу – ксьондз Далмат Бровинський, математики і фізики – ксьондз Пахомій Левицький, красномовства і права – ксьондз Граціан Літинський, проповідник – ксьондз Стебельський та викладач французької і німецької мов – Францішек Хросцицький. Велику увагу у школі приділяли богослов'ю, тут вивчали математику, фізику, філософію, красномовство, право, французьку та німецьку мови. Окрім духовного самовдосконалення, значну роль відводили фізичному вихованню учнів. Влітку всі вихованці йшли в поле, де займалися військовими вправами та грали у різні ігри. Успішних у навчанні учнів очікувала нагорода – медалі королівською милістю¹⁶⁰. При монастирі був ботанічний сад площею 11 десятин¹⁶¹.

Оплата праці викладачів уманської колегії, або школи, була низькою. Так, наприклад, учитель іноземних мов за свою роботу не отримував жалування від навчального закладу. Він отримував гроші за кондиції (приватні заняття) із заможними учнями. Інші вчителі отримували по 400 злотих, які йшли на одяг, житло тощо, і це порівняно з ксьондзами та іншими службовцями було незначною сумою. Крім того, орден постійно змінював учительський колектив, щоб тримати його в покірності¹⁶².

У результаті другого поділу Речі Посполитої Правобережна Україна, а з нею і Умань були інкорпоровані до складу Російської імперії. 1793 року в приміщеннях монастиря шляхта присягала на вірність Катерині II. Присягу зачитував генерал М. Кречетніков, а наступного 1794 року монастир і навчальні заклади при ньому було закрито. Імперський уряд Катерини II провадив політику зменшення впливу національно-релігійних (мови, католицького та греко-римського віросповідань)¹⁶³ і юридичних чинників на ситуацію в регіоні, заявивши про поширення на приєднані території загальноросійських законів, що фактично скасовувало дію найбільш застарілих, на думку росіян, положень Литовських

¹⁶⁰ Див. Киевская старина. – 1882. – Т. II. – С. 485, 487–488.

¹⁶¹ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 65. – Спр. 382. – Арк. 5–6.

¹⁶² Див. Киевская старина. – 1882. – Т. II. – С. 485, 487–488.

¹⁶³ Стоколос Н. Г. Уніатська церква у контексті конфесійних трансформацій на Правобережній Україні під владою Російської імперії // Український історичний журнал. – 2002. - №4. – С. 97.

статутів. Це супроводжувалося закриттям монастирів, училищ при них, масовим наверненням уніатів (у давнину православних прихожан та священників) у православ'я. Дослідник О. Петренко, посилаючись на джерело у «Подольских епархиальных ведомостях», вказує, що всі василіанські монастирі Брацлавського намісництва до 1795 року, за винятком Барського, досить легко були переведені у православ'я¹⁶⁴. Уманський василіанський монастир було закрито. Агресивна політика Катерини II у релігійному питанні на Правобережжі призвела до того, що за два роки (1794-1795 рр.) у православну віру було навернено близько трьох мільйонів уніатів¹⁶⁵.

Третій етап. Смерть Катерини II поліпшила становище греко-католиків, бо новий імператор Павло I ставився до них більш прихильно. Василіанським монастирям було дозволено відновити свою діяльність, щоправда, тепер вони «підпорядковувалися уніатським єпископам, а не василіанським ігуменам та протоігуменам»¹⁶⁶. У 1796 році василіанський монастир в Умані було відновлено.

Значний внесок у розвиток освіти в польському політичному дусі зробили Адам Чарторийський і Тадеуш Чацький, які провадили свою лінію, користуючись ліберальністю нового імператора Александра I¹⁶⁷.

За описом Умані 1801 року, василіанський кляштор з кам'яною церквою, яку було збудовано у 1790 році¹⁶⁸, мав 19 василіанських служителів¹⁶⁹. В той же час в уманській

¹⁶⁴ Подольские епархиальные ведомости. – 1873. – №18. – С.608–611; цит. за Петренко О. Брацлавська губернія і Брацлавське намісництво // Київська старовина. – 2000. – №1. – С.59.

¹⁶⁵ Документы, объясняющие историю западно-русского края... – С.СLIV; Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К.: Наукова думка, 1978. – С.158.

¹⁶⁶ Там само. – С.98.

¹⁶⁷ 100 лет борьбы польского народа за свободу: По Б.Лимановскому, Л.Кульчицкому и др. / Сост. под ред. Ю.Подвинского. – СПб., 1907. – С.27–28.

¹⁶⁸ Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф.П. - №3350. – Арк.1–2 зв.

¹⁶⁹ Там само. – Ф.П. - №19517. – Арк. 3зв.

василіанській школі, яка вважалася однією із найкращих на Правобережжі, навчалося 263 учні¹⁷⁰.

На період розквіту уманського василіанського монастиря та шкіл при ньому припадає час навчання відомої трійки: С. Гощинського, Б. Залеського та М. Грабовського. Володимир Гнатюк так описав цю добу: «Роки перебування в Умані для Гощинського були цілою епохою його ідейного й літературного розвитку. Він став одним із активних учасників і проводирів літературних інтересів школярської молоді спільно із своїми новими близькими друзями Богданом Залеським і Мих. Грабовським. Молодь читає нову літературу, стежить за періодичними виданнями і виявляє самостійний літературний хист. Із шкільної доби Гощинському належить надрукована «Duma na gruzach ojczyzny». Мих. Грабовський 1816 р. покинув товаришів, перейшовши до Одеського Рішельєвського ліцею, а 1819 р. залишили школу Гощинський і Залеський, не закінчивши її через конфлікт із префектом кс. Скибовським»¹⁷¹. До речі, після закриття монастиря колишній ректор Скибовський стане православним єпископом в Житомирі: «Уніатська віра цього ченця, з брутальністю якого зіткнувся колись молодий поет Гощинський, не встояла перед прагненням почестей»¹⁷².

1816 року в уманській школі навчалося 448 учнів. Окрім представників «української школи», в цей час у школі навчався Йозеф Мянговський (1804-1879)¹⁷³ – доктор медицини, громадський діяч, іменем якого названо польський фонд підтримки науки «Каса ім. Йозефа Мянговського» (1881), а також Ян Кароль Сенькевич (1792-1860) – відомий історик-біографіст та перекладач творів англійських та французьких літераторів,

¹⁷⁰ Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3-х книгах. Кн.3. Кінець XVI – середина XIX століття. – К.: Либідь, 1994. – С.267.

¹⁷¹ Гнатюк В. Попередник Шевченкових «Гайдамаків» // Черкаський край – земля Богдана і Тараса: культурологічний збірник. – К.: Українські пропілеї, 2003. – С.156–157.

¹⁷² Бовуа Даніель. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). – К.: Інтел, 1996. – С.310.

¹⁷³ Beauvois Daniel. Szkonictwo polskie na zimiach litewsko-ruskich 1803–1832. – Т.ІІ. Szkoły podstawowe i średnie. – Lublin, 1991. – S.194.

який разом з тим публікував вірші під іменем Кароля з Каліновки¹⁷⁴.

Каталог книг у бібліотеці уманського василіанського монастиря на 1818 рік дає нам можливість зрозуміти, на якому ґрунті зростала поетика Гощинського, Залеського, Грабовського та братів Гроз. У бібліотеці було книг Святого письма – 10, теологічних – 121, історичних – 290, юридичних – 43, медичних – 15, географічних – 20, математичних, філософських – 220, поетичної літератури, риторики – 460, граматики – 48 та інші. Серед приладів, які використовувалися для навчання, згадуються мікроскоп та барометр¹⁷⁵.

Список викладачів василіанської школи (1820 р.) дає нам відповідь на питання – хто і чому навчав представників «української школи» під час їхнього перебування в Умані:

1. Префект академії і кляштора Граціан Мікулінський¹⁷⁶ (55 р.), володіє мовами – лат., пол., рос., знається на філософії, теології. У кляшторі останні 6 років (професор-префект публічних шкіл);
2. Ставінський Андріан (66 р.), володіє мовами – лат., пол., рос., знається на філософії, теології. У кляшторі останні 6 років (професор-префект публічних шкіл);
3. Скіба Мар'ян (64 р.), володіє мовами – рос., лат., нім., фр., викладає філософію та теологію. У монастирі останні 2 роки;
4. Скибовський Леонсій (38 р.), префект, а також професор права й історії; знає мови – рос., лат., нім., фр. Закінчив Віленський університет, був префектом і професором публічних шкіл. У монастирі останні 10 років;
5. Козаковський Теодорій/Феодосій (32 р.), учитель математики та фізики. Навчався у Віленському університеті. У кляшторі останні 2 роки;
6. Головневський Валеріан (35 р.), учитель фізики. Закінчив Уманську Академію (так у документі – авт.). У кляшторі останні 4 роки;

¹⁷⁴ *Wspomnienia. (1819-1823). Pamiętniki Franciszka Kowalskiego. – Kijów-Warszawa: Nakładem księgarń Leona Idzikowskiego, 1912. – S.95.*

¹⁷⁵ ІР НБУ. – Ф.ІІ. – №3350. – Арк.1–2 зв.

¹⁷⁶ Там само. – Арк.4.

7. Ціковський Пантеліон (23 р.), учитель вимови. У монастирі – 1 рік;
8. Козлевич Юзеф (50 р.), вихователь 2-го класу. У кляшторі останні 11 років.
9. Бержинський В. Пафнуциєвич (32 роки), вихователь 3 класу. У кляшторі останні 4 роки;
10. Дрожницький Геронім (58 р.). У кляшторі останні 3 роки;
11. Качуровський Лаврентій (40 р.), професор. У кляшторі останні 3 роки;
12. Комаржицький (32 р.), прокуратор. У кляшторі останні 6 років;
13. Яровжовський Гждор/Ісідор (41 р.)...¹⁷⁷

Незважаючи на те, що вчителями були високоосвічені люди, їх продовжували постійно міняти.

Російський уряд переслідує діяльність уніатських монастирів. Адам Чарторийський у 1822 році (меморіал до міністра Голіцина від 24 квітня) пропонував підвищити ранг василіанських училищ до гімназій у містах Овручі, Любарі, Журовицях, Умані. Міністр відмовив, посилаючись на рішення 1810 року про те, що василіани не виконують своєї педагогічної місії¹⁷⁸.

У 1827 році було прийнято рішення скоротити кількість уніатських монастирів, але уманський вирішено було залишити (через велику кількість учнів) до більш раціонального облаштування освітньої справи на Правобережній Україні. Уманська василіанська школа, або колегія, продовжувала бути центром освіти для шляхетських родин півдня Київщини та Поділля¹⁷⁹.

У 1829 році ревізію уманського василіанського училища проводив професор кременецького ліцею О. Андржеєвський, який на запрошення Александра Потоцького відвідав «Софіївку». Про це писав у примітках до свого твору «Путівник по Софіївці, названій чудом України» (Одеса, 1846) Теодор Темері. Темері 22

¹⁷⁷ Там само. – Ф.ІІ. - №3352. – Арк.8зв.–9.

¹⁷⁸ *Beauvois Daniel. Op.cit. – S.181,183.*

¹⁷⁹ К.И.Т–ій. Краткий очерк истории города Умани // Киевская старина. – 1888. – Т.ХХІІ. – С.393.

роки працював директором пансіону для шляхетних дівчат в Умані і викладав французьку мову в василіанському училищі¹⁸⁰.

У 1830 році уманське повітове василіанське училище знаходилося під наглядом директора київської гімназії. Серед 800 учнів (600 учнів за спогадами Ігнація Свірського від 20 листопада 1886 року¹⁸¹), що навчалися вже у семи класах (одному підготовчому та шести основних), було тільки шість греко-римлян і тринадцять православних. У конквіті (пансіоні при монастирі та училищі) утримувалися діти великих землевласників, кожен з яких володів більш як 100 кріпаками. Учні вивчали під наглядом закордонних учителів, іноземні мови, навчалися музиці, танцям, фехтуванню тощо. Такі вихованці після закінчення василіанської школи мали можливість продовжити навчання за кордоном¹⁸².

Шляхтичі-випускники середньої заможності очікували призначення або пропозиції на якусь посаду у приватної особи чи шукали щастя на іншій службі. Незаможна шляхта і представники духовенства, незважаючи навіть на успіхи в освіті, розраховували на те, що їх залишать в училищі в ролі репетиторів-наглядачів, які здійснюватимуть постійний нагляд за способом життя та побутом вихованців на квартирах. Наглядач за необхідності мав право покарати учня, який порушив моральні та матеріальні заборони. Значну допомогу у нагляді за вихованцями училища надавали каляфатори (силачі), якими призначали учнів з кожного класу, і вони допомагали слідкувати за порядком як у навчанні, так і в поведінці. Найкращі учні в п'ятому класі могли стати окультусами (таємними наглядачами), які виявляли різні порушення встановленого режиму – в самому училищі, в театрі або на танцях у «Софіївці». Незважаючи на сувору заборону, діти заможних батьків все ж таємно переодягалися в цивільний одяг і відвідували світські «оглядини»¹⁸³.

¹⁸⁰ Косенко І.С., Храбан Г.Ю., Мітін В.В., Гарбуз В.Ф. Дендрологічний парк Софіївка. – К.: Наукова думка, 1996. – С.73.

¹⁸¹ *Beauvois Daniel. Op.cit. – S.194.*

¹⁸² Мердер А. Мелочи из архива юго-западного края // Киевская старина. – 1903. – № 7–8. – С.19; Илляшевич В. Из воспоминаний священника о.Никифора Хмелевского об упраздненном базилианском училище, в г.Умань // Киевская старина. – 1892. – Т.XXXVIII. – С.161–162.

¹⁸³ Там само. – С.162,164–165.

Покарання за порушення вихованцями режиму колегії порівняно з XVIII ст. зазнали деяких змін. Поряд із уже знайомими видами, у XIX ст. практикували запис порушень в учнівську марку (книжечку) з наступною спокутою, роздягання винуватця при 200 вихованцях, один або більше ударів різками по голому тілу в разі, якщо винуватець виправдовувався. Такі покарання були звичними для учнів перших чотирьох класів. Для студентів старших класів було популярним дещо інше покарання: на листі паперу писалася назва провини вихованця, а потім цей лист прикріплювали до спини винуватця і виводили його з класу в клас. Професори та каляфатори здійснювали постійні перевірки помешкань студентів, шукаючи заборонену літературу, одяг тощо. Інколи такі «рейди» закінчувалися тим, що власнику квартири забороняли надавати учням житло¹⁸⁴.

Четвертий етап. Напередодні польського повстання 1830-1831 років, у зв'язку з очікуванням епідемії холери, за пропозицією командира 4-го кавалерійського корпусу генерал-лейтенанта Ридигера та розпорядженням (від 28 листопада 1830 р.) генерал-губернатора Б.Я. Княжнина уманське повітове училище при монастирі було закрито¹⁸⁵. Досить дивний збіг. Училище так фактично і не змогло поновити свою роботу як слід. Білоруська духовна консисторія поширила на території Правобережної України розпорядження, в якому суворо попереджала про неприпустимість участі церковних служителів у повстанні або таємній підтримці повсталих¹⁸⁶. Російська адміністрація розглядала пропозицію про поступову русифікацію уманської василіанської школи. Так, згідно з проектом Левена служителям із Умані рекомендували взяти російських викладачів із Харкова, тоді вони могли б залишитися у своєму кляшторі, якщо ж відмовляться – треба закрити їх школу (15 листопада 1830 - 13 січня 1831 р.)¹⁸⁷.

Ректор Скибовський (у 1840 році перейшов у православ'я) ознайомив учнів та ченців з цим документом. У квітні 1831 року за участь у повстанні було заарештовано одного ченця, прізвище

¹⁸⁴ Там само. – С.165–166.

¹⁸⁵ Див. Киевская старина. – 1903. – № 7–8. – С.18–19.

¹⁸⁶ ЦДІАК України. – Ф. 2081. – Оп.1. – Спр.11.

¹⁸⁷ Beauvois Daniel. *Op.cit.* – S.195.

та ім'я якого встановити не вдалося¹⁸⁸. Ректора викликали до Санкт-Петербурга і вимагали пояснень щодо участі учнів старших класів училища в польському повстанні¹⁸⁹. Восени 1831 року російські війська перетворили уманський василіанський монастир на в'язницю для підозрюваних в участі у польському повстанні¹⁹⁰.

Наприкінці 1831 року сс. Гереженівка та Монастирок, що належали уманському василіанському монастирю, були конфісковані до казни, а в 1832 році закрито і сам монастир¹⁹¹.

5 березня 1834 року монастир було остаточно ліквідовано, приміщення перейшли у розпорядження місцевої влади. Ченців перевели до Преображенського монастиря, що знаходився у м. Трегури на Волині. Частину монастирських і шкільних речей було залишено в костьолі м. Умані, а картини та скульптури відправили до Київського університету св. Володимира. Незначну частину майна було передано церкві, яка відкрилася в 30-х роках ХІХ ст. при військовому шпиталі, що знаходився на території монастиря і проіснував до 1860 року. Потім у приміщеннях кляштора були окружний військовий суд і військові частини, церква (1860-1917). У 1918-1920 рр. будівлю займали органи влади¹⁹². У радянську добу приміщення монастиря тривалий час використовувалися як військові казарми. У 2006 році будівлю василіанського монастиря було передано Державному історико-архітектурному заповіднику «Стара Умань».

Отже, історія уманського василіанського монастиря охоплює 1765-1834 роки, які можна поділити на чотири етапи: заснування і становлення, відродження, розквіт, ліквідація. Навчання видатних польських діячів «української школи» С. Гоцинського, Б. Залеського, М. Грабовського в уманській василіанській школі в період її розквіту вписало ще одну славетну сторінку в літопис непростих українсько-польських взаємин ХІХ століття.

¹⁸⁸ ЦДІАК України. – Ф. 1080. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.1–3.

¹⁸⁹ Див. Киевская старина. –1892. – Т.ХХХVІІІ. – С.166.

¹⁹⁰ ДАКО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.3360. – Арк.104.

¹⁹¹ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп.34. – Спр.1415. – Арк. 469.

¹⁹² УКМ, НВФ – 349. – С.17.

РОЗДІЛ V

ПРАВОСЛАВНІ ХРАМИ ТА ПРИЧТ МІСТА УМАНІ ТА ЙОГО ПЕРЕДМІСТЬ

Розпочинаючи розділ про православні храми м. Умані у ХІХ – на початку ХХ ст., нагадаємо, що у ХVІІІ ст. до турецького погрому міста їх було значно більше, ніж у зазначений період. Проїжджаючи у 1654 і 1656 роках через Україну до Москви, син антиохійського патріарха Макарія Павло Алеппський (з міста Алеппо в Сирії) занотував до свого щоденника багато відомостей про церковне життя, релігійні обряди, церковне мистецтво та архітектуру. Відвідавши Умань – перше велике місто козацької землі, у якому зупинилось посольство патріарха, Павло Алеппський відмітив його красу та велич. За його словами, в Умані тоді було декілька великих церков, а саме: в ім'я Воскресіння, Вознесіння, Святої Трійці, Різдва Богородиці, Св. Михаїла, Св. Миколая, Воздвиження Хреста, а також – на честь Великодня. Побувавши саме в цій церкві, Павло Алеппський зазначав, що вона велична, висока, з залізною банею, що пофарбована гарною зеленою фарбою. Церква була дуже простора, вся розмальована, складена з дерева. Над притвором здіймалася така ж дерев'яна дзвіниця. А в притворі була високозагороджена, звернена до головного вівтаря галерея, за якою стояли співаки і співали під звуки органу з книг з нотами, а їх дужі голоси котилися по всьому храмові.

Доля кожного з цих храмів нам невідома і вона ще чекає на свого дослідника. Та з великою долею ймовірності можемо сказати, що названі духовні обителі зазнали великих руйнувань в період великого спустошення краю доби Руїни. В час турецького погрому Умані 1674 року деякі з них були зовсім знищені і вже не відродилися, а деякі були відновлені чи заново збудовані у ХVІІІ ст. З утворенням Уманського повіту в повітовому центрі діяло 5 церков. У рапорті Уманського духовного правління про кількість церков в повіті та священно- і церковнослужителів в них, що був надісланий до Київської консисторії 9 жовтня 1806 року, міськими названі три православні церкви: Уманська соборна кам'яна, Св.-Миколаївська і Св.-Михайлівська

дерев'яні¹⁹³. Св.-Троїцька та І.-Богословська церкви діяли в уманських передмістях і до “градських” храмів не відносились. А впродовж ХІХ ст. в місті було відкрито ще декілька церков, серед яких: Св.-Варваринська (тюремна), Маріє-Магдалинівська при Головному Училищі садівництва, Св.-Олександрівський військовий собор та ін. Отож, далі мова про православні храми м. Умані.

Уманський градський Собор

Головний православний храм Уманського повіту упродовж досліджуваного нами періоду змінив і місце свого розташування, і свою посвяту. З утворенням Уманського повіту Соборною була Успенська церква, потім такою стала новозбудована Миколаївська, яку згодом перейменували в Успенську. А тепер про це по-порядку і детально.

У 1795 році “старанням” графа Потоцького була збудована кам'яна Успенська церква. Вона “находится на 60 шагов от Николаевской и на 200 шагов от Михайловской”¹⁹⁴. Орної та сінокосної землі власник Умані їй виділив на 60 днів. На території її парафії налічувалось 94 будинки, в яких мешкало 446 осіб (227 чол. і 219 жін.). Першим священиком новозбудованої Успенської церкви був Іоанн Овсяницький. Він походив із священицької родини і сам був висвячений на священика уніатським митрополитом в 1770 році. Упродовж десяти років він служив у сільській церкві, а в 1780 році його перевели до Умані (ймовірно, до Михайлівської церкви). У 1795 році він був переведений до Успенської церкви і став її протоіреєм. Тоді йому було 46 років і він мав 12-річного сина Антона. Другим штатним кліриком був дячок Сава Стоянов, якому тоді виповнилося 30 років і який теж був священицьким сином. На паламарське місце в 1796 році був призначений 46-річний Григорій Толстецький.

Протоірей Іоанн Овсяницький служив настоятелем Успенської Соборної церкви до 1815 року. За цей час склад причту змінився, так як змінився сам статус церкви. З перетворенням її у Соборну, по штату 1802 року були відкриті нові місця священно- і церковнослужителів. Членами причту

¹⁹³ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 360. – Стр. 142. – Арк. 1.

¹⁹⁴ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1 009. – Спр. 1 159. – Арк. 37.

стали: 1 протоірей, 2 священники і по 2 диякони, дячки і паламарі. Тобто 9 штатних посад. Збільшилась і парафія тепер головного православного храму повітового міста. За даними 1808 року, парафіян налічувалось 831 особа (421 чол. і 410 жін.). Окрім протоірея Іоанна Овсяницького в Соборі служили: священником Андрій Карпов (мав сина Михаїла), дияконами Захарій Рибчинський та Костянтин Чечель і дячком Василій (прізвище прочитати не вдалося).

У 1818 році причт Собору складався з семи осіб. 13 червня 1815 року висвяченим на священника Успенського Собору був Матвій Коцюбинський. Він походив із священницької родини і 7 листопада 1807 року був “посвящен в стихарь к Уманському Собору”¹⁹⁵, а 25 грудня 1811 року його призначено священником. У 1818 році Матвію Коцюбинському виповнилось 32 роки. Таким же молодим був ще один священник Собору – Григорій Ду...вич (?) (прізвище написано вкрай нерозбірливо – авт. Т.К.). Йому теж виповнилось 32 роки, він теж походив із священницької родини, а сам прийняв священство в Успенському Соборі 13 січня 1816 року. Дияконом з 2 лютого 1813 року служив дяківський син, 51-річний у 1818 році Касіян Калиновський. Інший диякон – 29-річний дяківський син Назарій Мінковський був призначений Дикастерією до Уманського Собору в 1815 році, а в квітні 1816 року він був рукопокладений на диякона. Дяків було теж два. Наказним з 29 травня 1811 року (призначеним Дикастерією) був священницький син 33-річний Амос Матієвич. А посвяченим до Собору 2 лютого 1818 року був дяківський син 26-річний Феодор Струтинський. А на паламарське місце 9 січня 1818 року Дикастерія призначила 17-річного паламарського сина Євтихія Заржицького.

У такому складі соборний причт здійснював Богослужіння та задовольняв релігійні потреби досить численної пастви. Парафіяльних дворів числилось 75, а мешканців у них 601 особа (300 чол. і 301 жін.). Серед парафіян чоловічої статі осіб духовного стану було 7, дворян – 13, “штатских” – 28, різночинців – 39, підданих графа Олександра Потоцького – 154 та ін. Під Собором було зайнято ділянку землі в 16 арш. завдовжки і 9¹/₂ арш. завширшки. А причту за планом 1813 року належало:

¹⁹⁵ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1 009. – Спр. 1 159. – Арк. 37.

орної землі 34 дес. 974 кв. саж. та 9 дес. 1 984 кв. саж. сінокосу. Житло соборний причт мав власне і знаходилось воно на казенній землі. Казенне утримання причту (за штатом 29 лютого 1764 р.) становило 31 руб. 42 коп. серебром.

У 1841 році за розпорядженням начальства військових поселень, а в Умані знаходився штаб п'яти військових округів Київської та Подільської губерній, землю від Собору забрали. Зате причту виділялось 30 руб. серебром щорічно за поминання покійної графині, бувшої уманської поміщиці Софії Потоцької. Ці кошти виплачував штаб 5-ти округів військових поселень. Ще 20 руб. серебром отримував причт від здачі в оренду церковного льоху. Тобто, залишившись без землі, соборний причт мав фінансову підтримку, яка разом з іншими джерелами надходжень забезпечувала його існування.

З 10-го жовтня 1838 року причт Уманського Успенського Собору очолив Аполоній Платонович Стаховський. Це був син священика Харківської губернії, який в 1834 (чи 1837 р.?) закінчив Київську Академію і учителем грецької мови та Закону Божого був направлений в Уманське духовне училище. Священнича хіротонія Аполонія Стаховського була здійснена в Успенському Соборі м. Умані Преосвященним Інокентієм, бувшим вікарієм Київської єпархії. Менш як за рік, 15 вересня 1839 року священицька служба о. Аполонія була відзначена набедреником. А 26 серпня 1840 р. він був піднесений до гідності протоірея і став штатним протоіреєм Уманського Успенського Собору. В 1840-1841 роках він обіймав посади старшого священика і члена будівельного комітету. Річ у тім, що в 1841 році Успенський Собор було закрито для проведення ремонтних робіт, так як в кам'яній будівлі з'явилися великі тріщини.

А тепер саме час розпочати розповідь про ще одну міську церкву – Св.-Миколаївську, так як до цього часу вона мала осібну історію, котра надалі влилася в єдине річище з історією Собору. Отож, Св.-Миколаївська церква була розміщена недалеко від Ратуші і південного фортечного валу, а за словами історика В. Іващенко, до місця де вона знаходилась потрібно було йти по Миколаївській вулиці і, поминувши Собор, в кінці першого провулку звернути праворуч. В кінці XVIII ст. церкву з унії було пересвячено у православ'я. Священником при ній у 1796 році служив 66-річний протоірей Іона? (прізвище нерозбірливо – авт.

Т.К.). Це був шляхетський син, який прийняв священницький сан в 1764 році. А другим священником Миколаївської церкви служив Павло Шацький. Він походив із священницької сім'ї. Його священнича хіротонія відбулася 2 лютого 1796 року, а рукопоклад його в сан православний Митрополит Гавриїл (бувний Катеринославський). Грамоту на парафію Миколаївської церкви Павло Шацький отримав у 1802 році. В парафії тоді налічувалось 100 дворів, населення яких у 1808 році становили 776 осіб (401 чол. і 375 жін.). Разом із о. Павлом у Миколаївській церкві служили: дячком – з 2 серпня 1808 року 19-річний паламарський син Діонісій Орлатовський та паламарем - 19-річний священницький син Афанасій Кондрацький.

Ще в 1804 році Павло Шацький скаржився Київській духовній консисторії, що церковна будівля була вже дуже старою і до того ж, вона з усіх боків була оточена єврейськими будинками, що викликало невдоволення у православних парафіян. Тому вони звернулися до графа Потоцького з проханням аби той виділив якесь інше місце для будівництва нової кам'яної церкви. Таким місцем була визначена територія теж вже старого дерев'яного костюлу, бо вже будувався новий, а старе місце було доволі просторим. Та за відсутності Потоцького, його управитель Качковський звузив територію для майбутньої церкви, так як частину її виділив для будівництва житла єврею. У 1808 році протоірей Павло Шацький домігся чіткого визначення території для майбутнього православного храму бо початок будівництва став невідкладним так як стара дерев'яна споруда вже зовсім скособочилась. А в наступному 1809 році під час великої пожежі Миколаївська церква згоріла. Церковне начиння та образи вдалося врятувати від пожежі, в т. ч. уціліла велика ікона Миколая Чудотворця. Ікону перенесли до новозбудованої церкви, що, мабуть, і визначило посвяту нового храму. З 1809 до 1812 року тривало будівництво нової церкви, яке обійшлося разом із куплею дзвонів у 40 тис. рублів¹⁹⁶

В кінці жовтня 1812 року новозбудовану церкву освятили. Її настоятелем залишався Павло Шацький, а весь церковний причт був частково оновлений. Так, дияконом з 6 травня 1817 року був рукопокладений священницький син Андрій Слуцький. А

¹⁹⁶ ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 174.

паламарем Уманське Духовне правління з 26 листопада 1815 року призначило паламарського сина Саву Молчанського. У розпорядженні церковного кліру було 33 дес. 456 кв. саж. орної землі і 12 дес. 2 164 кв. саж. сінокосної. У 1818 році парафіяних дворів налічувалось уже 108, а мешканців у них – 810 осіб (433 чол. і 377 жін.). За рік дворів збільшилось на 8, а парафіян Миколаївської церкви у 1819 році налічувалось 838 осіб (467 чол. і 371 жін.). Серед парафіян чоловічої статі, осіб духовного стану було 3, “штацких” – 157, “приказных” – 3, різночинців – 61, посадських – 33, дворових – 6 і поміщицьких підданих – 204 особи¹⁹⁷.

Парафіяльною Миколаївська церква залишалася до 1843 року. З дозволу Високопреосвященного Філарета, Митрополита Київського і Галицького в квітні того року з Успенського Собору, в якому богослужіння були призупинені з огляду на необхідність ремонту, до Миколаївської церкви були перенесені дві ікони – Казанської Божої Матері і Божої Матері¹⁹⁸. А на прохання православної пастви та протоірея Успенського Собору Аполонія Стаховського обидві православні церкви – Миколаївська та Успенська – були об’єднані. Київська духовна консисторія перейменувала Миколаївську церкву в Собор Святого Миколая. В наступні роки активно велася розбудова храму: були прибудовані бокові притвори – північний в ім’я Успенія Богородиці і південний в ім’я святителя Митрофана. Добудовано західний притвор і зведена цегляна дзвіниця, позолочено два головні і три бокові куполи, збагачено настінний розпис та виведено просторі хори. В кінці 1846 року 3-х престольний Миколаївський Собор (бувша Миколаївська церква) в присутності численного повітового духовенства та міської влади протоіреєм Аполонієм Стаховським був освячений. В південно-східній частині соборної садиби був збудований цегляний одноповерховий будинок Уманського Духовного правління. Його головою традиційно був настоятель Собору, який водночас призначався і смотрителем Уманського духовного училища. Так Миколаївська церква стала головним православним храмом Уманського повіту.

¹⁹⁷ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1 010. – Спр. 6. – Арк. 9.

¹⁹⁸ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 641. – Спр. 129. – Арк. 1-2.

Настоятелем храму став протоіреї Аполоній Платонович Стаховський, який, як вже знаємо, раніше служив настоятелем бувшого Успенського Собору, а після його закриття перейшов в Уманське духовне училище. Стараннями протоіреї Стаховського був дещо оновлений навчально-виховний процес в училищі. Це відзначалося в ході ревізії 1842 року і саме за “отличное состояние дел по части нравственно-воспитательной” Київське Семінарське Правління 26 листопада 1843 року висловило Аполонію Стаховському особливу подяку^{199 7}.

Протоіреї Аполоній Платонович Стаховський служив настоятелем Миколаївського Собору до 1864 року, тобто весь період його священнослужіння в уманських храмах (спочатку Успенському, а потім Миколаївському) обіймає 1838-1864 роки. А поряд з обов'язками настоятеля Собору були ще й інші: голови Уманського Духовного правління, благочинного уманських градських церков, благочинного церков 1-го і 2-го округів Київського військового поселення і т. д. Чимало часу віднімали і парафіяльні справи. І ще протоіреї Стаховський був батьком чотирьох синів, яких виховував у глибокому благочесті. З дружиною Параскевою Федорівною вони мали Антонія, Івана, Миколая та Василя.

Окрім настоятеля, в Соборі був ще один священник. Преосвященний Варлаам, єпископ Чигиринський, вікарій Київської єпархії 16 серпня 1893 року висвятив на цю посаду Василя Григоровича Ящуржинського. То був священницький син, який закінчивши семінарію 23 вересня 1835 року, був направлений учителем в нижче відділення Уманського духовного училища. 30 жовтня того ж року його перевели у вище відділення, а 5 грудня того ж року призначили помічником інспектора училища. З 20-го січня до 1 липня 1836 року він служив інспектором училища. Саме з цієї посади він перейшов до Собору і прийняв священницький сан. У 1850 році Василю Ящуржинському виповнилося 37 років і з дружиною Ольгою Леонтіївною вони виховували чотирьох дітей: сина Григорія і трьох доньок – Ксенію, Олену, Марію.

На дияконське місце при Миколаївському Соборі 19 квітня 1843 року був переведений Василій Матвійович Ільницький, якого 3 жовтня 1837 року консисторським указом було

¹⁹⁹ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1 010. – Спр. 88. – Арк. 2.

призначено дияконом Миколаївської церкви. Він народився в сім'ї дяка, духовних навчальних закладів не закінчував, а з 1832 року був у Митрополичому хорі. В червні 1837 року його посвятили в диякона церкви с. Вишгорода. А вже звідти дияконом його переведено до Умані. В 1844 році йому виповнилося 36 років і з дружиною Олександрою Кирилівною вони мали 5-річного Костянтина та 3-річного Івана.

З 30-го червня 1843 року дяківську посаду при Уманському Соборі обіймав Іофон Григорович Молчановський. Це був священницький син, який навчався в Уманському духовному училищі, але не закінчив його і 6 листопада 1839 року був призначений дяком у с. Вороне. Там він служив до 17 вересня 1842 року і був переведений на таку ж посаду в с. Княжики Липовецького повіту. А вже звідти у 1843 році його перевели до Уманського Собору. Тоді йому йшов 25 рік, але він залишався ще холостяком.

Паламарем в Соборі служив Трохим Леонтійович Левицький. Духовної освіти він не мав. У 1843 році йому виповнилось 45 років і з дружиною Марією Давидівною вони мали двох малолітніх дітей: 4-річного Ісака та 2-річну Варвару.

За даними 1844 року, парафію Собору склали мешканці частини міста Умані та передмістя Лисої гори. Парафіяльними числились $113\frac{3}{4}$ двора, в яких мешкало 933 особи (455 чол. і 478 жін.). Серед усіх парафіян осіб духовного стану було 20, відставних військових – 331, “статских” – 80, купців, міщан, громадян і однодвірців – 484 і дворових – 17 осіб.

Матеріали ревізії 1850 року дають можливість ближче познайомитись із священно- і церковнослужителями Уманського Собору та членами їх сімей. Отож – протоірей Аполоній Стаховський з дружиною та синами Антонієм, Іваном та Миколаєм. Священик – Василій Ящуржинський з дружиною та чотирма дітьми. Диякон – Василій Ільницький з дружиною та п'ятьма дітьми: Костянтином, Іваном, Феоною, Васи́лієм та Іуліанією. Дячок – 25-річний Іван Пантелеймонович Валіковський з дружиною Пелагеєю Олексіївною. Паламар – Трохим Леонтійович Левицький з дружиною та сином Ісакієм. І просфорня – священницька вдова, 40-річна Марія Андріївна Ольшевська з доньками Ольгою та Марією. Окрім штатних кліриків та членів їх сімей, при Соборі числились ще такі особи

духовного стану: заштатний сторож Уманського Духовного правління Леонтій Іванович Левицький з дружиною Анастасією; сторож Уманського духовного училища Стефан Іванович Молчанський та 19-річний Єрофій Федорович Чорба. Усього 30 осіб (17 чол. статі і 13 жіночої).

До наступної ревізії населення, що проходила в 1858 році, склад кліру Миколаївського Собору дещо змінився. Настоятелем Собору продовжував служити протоірей Аполоній Платонович Стаховський. Його сім'ю, як і раніше, складали дружина і четверо синів. Священик Василій Григорович Ящуржинський помер і священицьке місце зайняв 29-річний Яків Васильович Кошуцький. З 20-річною дружиною Марією Павлівною вони мали двох синів: 2-річного Дмитрія і ще меншого Миколая. Дияконом продовжував служити Василій Ільницький, в сім'ї якого були дружина та троє дітей. Дяківське місце займав (?) Єлисейович Левицький, якому виповнилося тільки 23 роки і сім'ї він не мав. Паламар Трохим Леонтійович Левицький “за худые качества сослан в Сибирскую губернию”, а при Соборі залишився його син Ісакій Левицький. А просфорнею так само продовжувала служити вдова священика Петра Ольшевського Марія Андріївна, яка мешкала з двома дорослими доньками. Ще при храмі числилась вдова покійного св. Василя Ящуржинського з чотирма дітьми: Григорієм, Оленою, Катериною і Марією. Усього соборного духовенства налічувалось 25 осіб.

Менш як за десять наступних років кількість соборного духовенства збільшилась до 38 осіб. Та водночас значно збільшилась і парафія Соборно-Миколаївської церкви м. Умані. У 1867 році парафіяльних дворів налічувалось уже 318, а мешканців у них – 2 404 особи (1 272 чол. і 1 132 жін.). Становий поділ парафіян виглядав так: 38 осіб духовного стану, 187 дворян, 904 воєнних і 1 275 міщан²⁰⁰.

З 17-го липня 1864 року парафію очолив Дмитрій Михайлович Єльчуков. Це був священицький син, який мав освіту Київської семінарії і з 1843 року учителював у Черкаському духовному училищі. З 1845 року він обіймав посаду інспектора училища, а з 1846 р. був викладачем грецької мови у вищому відділенні училища. З 13-го лютого 1851 р. його призначено смотрителем Черкаського духовного училища. А 24

²⁰⁰ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1 010. – Спр. 158. – Арк. 12 зв.

серпня 1854 року він був піднесений до гідності протоірея. З 18-го травня 1856 р. протоірея Єльчукова переведено настоятелем Липовецького Воскресенського Собору, а 21 лютого 1861 р. він отримав місце настоятеля Сквирського градського Собору. Саме звідти в 1864 його перевели на ваканцію до Св.-Миколаївського градського Собору настоятелем і “первоприсутствующим Уманского Духовного Правления, благочинным градских церквей”.

Новий настоятель Миколаївського Собору, якому на час призначення виповнилося 46 років, з великим завзяттям взявся до парафіяльних справ та до поліпшення благоустрою храму. На численні прохання протоіреї Дмитрій Єльчуков влаштував церкву в уманській тюрмі (1865 р.), за що отримав подяку Митрополита Арсенія. А за “приведение в благолепный вид Собора” йому була оголошена ще одна подяка Архіпастиря і благословіння Боже. Його кипучої енергії вистачало і на священнослужіння, і на парафіяльні та на освітянські справи, і на виховання власних дітей. З дружиною Олександрою Тимофіївною вони мали семеро дітей. У 1867 році старшій доньці Юлії виповнилося 19 років, Михайлу – 18, Лідії – 14, Ларисі – 12, Анні – 10, Олександрі – 9 і найменшому в сім’ї – Миколаю тільки 6 років. Протоіреї Дмитрій Єльчуков був турботливим батьком своїх дітей і усієї пастви. Як добрий господар він турбувався про збагачення храму. І саме за турботи про збільшення церковної власності 29 травня 1866 року йому була висловлена митрополіча подяка^{201 9}. Схвалюючи діяльність свого душпастиря та наслідуючи його турботи про збагачення храму, парафіяни жертвували кошти на придбання церковного начиння. Пожертвування були малими і більшими, а іноді й дуже великими. Як то: в 1868 році п. Дейн пожертвував в Собор бронзове, прикрашене богемським склом панікадило, яке купив у Відні за 600 рублів. У 1869 році він виписав із московського золотошвейного магазину плащаницю, яка була прикрашена золотом та дорогоцінним камінням, а обриси Спасителя, святих та жінок-мироносиць були зображені на малиновому оксамиті. Вона була надзвичайно гарна, витонченої роботи і коштувала 375 рублів. Для неї він замовив гробницю з позолоченим різбленням за 150 руб. І ще пожертвував в Собор сребрено-позолоченого

²⁰¹ Киевские губернские ведомости (далі – КЕВ). – 1866. - № 19. – С. 136.

хреста ручної роботи, який коштував 57 рублів. Загальна вартість цих предметів складала 1 182 рублі. Всі вони були з вдячністю прийняті і 3 листопада 1869 року їх освятили в Соборі²⁰². А дворянину м. Умані п. Антону Дейну указом Св. Синоду від 4 липня 1869 року за № 2 362 було надане благословіння і видана грамота²⁰³.

З 26-го червня 1860 року священником Св.-Миколаївського Собору служив Федір Стефанович Соловйов. Це був син протоірея Київської Духовної Академії, який по закінченні семінарського курсу в 1855 року був направлений в Черкаське духовне училище. В 1856 р. його перевели до Києво-Софіївського училища, де він викладав різні предмети. А 26 червня 1860 р. відбулася його хіротонія в Соборно-Миколаївському храмі м. Умані. Виконуючи священницькі обов'язки, він викладав Закон Божий в парафіяльній школі та вчив її учнів церковному співу. З 28 лютого 1862 року він здійснював богослужіння і християнські треби в Уманському тюремному замку. За благоустрій Собору 27 серпня 1865 р. о. Федір Соловйов отримав подяку митрополита і благословіння Боже. А 22 вересня 1867 року його нагородили наbedреником. В тому ж році 24 жовтня його призначено членом правління Уманського духовного училища. Тоді йому виповнилось 32 роки, його дружині Олені Василівні було 22, а дітей вони ще не мали. Служив св. Федір Соловйов в Уманському Соборі 15 років, а 30 червня 1875 року його за власним бажанням перевели священником і Законоучителем в Уманське училище землеробства і садівництва.

На вакантне дияконське місце Київська духовна консисторія 25 серпня 1861 року призначила Оверкія Миколайовича Куткова. Він походив із міщан Києва, а з 1835 року став послушником Києво-Братського монастиря. В 1858 році “посвящен в стихарь”, а в 1859 р. поступив до Києво-Михайлівського архієрейського хору. В 1861 році висвячений на диякона в м. Києві, тоді ж призначений на дияконську вакансію в Уманський Собор. У 1867 році йому виповнилося 33 роки і з дружиною Домнікією Миколаївною вони мали доньку Марію. Служив Оверкій Кутков дияконом у Св.-Миколаївському Соборі м. Умані десь до 1875 року.

²⁰² КЕВ. – 1869. - № 24. – С. 832-833.

²⁰³ КЕВ. – 1869. - № 14. – С. 86.

Майже одночасно з дияконом до Миколаївського собору був призначений і псаломник. Ним був молодий дяківський син Григорій Онуфрійович Затовський. Духовної освіти він не мав, а в 1855 році поступив послушником до Києво-Михайлівського монастиря. В 1859 році він став наказним паламарем у Васильківському повіті, а 18 вересня 1861 року його перевели на таку ж посаду при Уманському Св.-Миколаївському Соборі. В лютому 1861 року “посвящен в стихарь”. Вдівець.

Паламарське місце з 4 червня 1864 року займав Василій Єлисейович Базилевич. Тоді це був 25-річний дияконський син, якого по звільненні 18 вересня 1854 року з Києво-Подольського духовного училища призначили паламарем в міст. Самгородок Бердичівського повіту. В травні 1855 року “посвящен в стихарь”, а в 1857 році був переведений паламарем до Києво-Печерської Ольгинської церкви. В 1858 році його перемістили на таке ж місце до Києво-Звіринської церкви. У 1860 році він вже псаломник в Києво-Подольській Успенській Соборній церкві і в тому ж році – в Києво-Подольській Борисоглібській церкві. З 27-го січня 1862 року Василій Базилевич служив в міст. Овручі, а потім в Михайлівському монастирі. Звідти його і перевели до Св.-Миколаївського Собору м. Умані. В 1867 році йому виповнилося 28 років і з 24-річною дружиною Єлисаветою Фомівною вони виховували четверо дітей: 8-річного Петра, 6-річну Анну, 5-річного Єлисея та 2-річну Марію.

Просфорнею при Соборі з 1863 року служила священицька вдова Марія Зубачевська. А обов'язки церковного сторожа виконував Гавриїл Оверкович Білоцерковський. Його сім'я складалася з дружини Єфросинії Григорівни, синів Іоанна та Андрія і доньки Анни.

Окрім штатного духовенства з членами сімей, при Соборі числились: сім'я покійного протоірея Аполонія Стаховського (дружина та сини Миколай, Василій і Петро); сім'я покійного священика Василія Ящуржинського (дружина та діти Григорій, Катерина, Марія); дружина покійного священика Радомишльського повіту Тимофія Козлятовського, 79-річна Іуліанія та Ісакій Левицький.

Керуючи таким соборним кліром, протоірей Димитрій Єльчуков спрямовував зусилля священно- і церковнослужителів на благоустрій храму, на сумлінне виконання службових

обов'язків та на згуртування, просвіту і моральне вдосконалення усієї православної пастви. Його усердя до храму вже не раз відмічались єпархіальним начальством і 8 серпня 1870 року йому знову була оголошена подяка Митрополита і надане благословіння Боже²⁰⁴. А 30 березня 1874 року настоятель Уманського Миколаївського Собору був удостоєний Ордена Св. Анни 2-го ступеня²⁰⁵. Та це була остання нагорода протоірея Єльчукова, так як 21 вересня 1875 року він помер.

Вище вже йшлося про те, що священник Св.-Миколаївського Собору Федір Солов'єв 30 червня 1875 року був переведений до Уманського училища землеробства і садівництва, а на його місце 28 липня 1875 було призначено священника с. Полянецького Іоанна Зелінського²⁰⁶. Іоанн Федорович Зелінський народився 1839 року в сім'ї протоірея с. Зарубинець Липовецького повіту. Освіту здобув у Київській духовній семінарії, по закінченні якої в 1861 році він два роки учителював у церковнопарафіяльній школі. Священство він прийняв в передмісті Умані – в парафії сіл Собківки і Полянецького, де служив 12 років, а в 1875 році був переведений до Собору. Мабуть за дивним збігом обставин в 1875 році змінився і диякон Собору. Вакантне дияконське місце 10 липня 1875 року зайняв Петро Стефанович Ящуржинський. Це був священницький син, вихованець Києво-Подольського духовного училища, який з 13 жовтня 1853 року співав у митрополичому хорі. А 26 грудня 1855 року він був “посвящен в стихарь” і призначений дяком до Сквирського Св.-Успенського Собору. Там 14 вересня 1866 року його рукопокладено в диякона. З 1869 до 1 серпня 1875 року він був учителем нотного співу в Сквирському 2-класному училищі. Звідти 10 червня 1875 року його перевели до Уманського Св.-Миколаївського Собору. В 1884 році йому йшов 50-й рік і з дружиною Марією Макарівною він мав: 18-річного Тимофія, 20-річну Ольгу, 10-річну Ларису та 7-річного Олександра. А в 1875 році він зайняв дияконське місце при Соборі. З усього соборного кліру тамтешнім старожилом можна назвати хіба псаломника Григорія Онуфрійовича Затовського, який обіймав посаду з 1861 року. Але по смерті настоятеля Собору Дмитрія Єльчукова старшим серед соборних

²⁰⁴ КЕВ. – 1870. - № 17. – С. 106.

²⁰⁵ КЕВ. - 1874. - № 10. – С. 131.

²⁰⁶ КЕВ. – 1875. - № 16. – С. 195.

кліриків був священник І. Зелінський. Та місце настоятеля головного храму повіту довго не пустувало.

З 2-го жовтня 1875 року настоятелем Св.-Миколаївського Собору призначено настоятеля Сквирського Успенського Собору протоірея Якова Никаноровича Сташевського. Він був сином сільського священника Никанора, який овдовівши, прийняв чернечий постриг і згодом став відомим під іменем київського ігумена Никандра. Тому дитинство Я. Сташевського минуло в Києві, а богословську освіту він здобув у Київській духовній семінарії, яку в 1827 р. закінчив у числі кращих студентів. Священницький сан він прийняв 1828 року в міст. Джунькові, потім служив у м. Сквирі, звідки і був переведений до Уманського Миколаївського Собору. Яків Сташевський володів німецькою, французькою і латинською мовами, був людиною начитаною і обізнаною, мав дар переконувати і його церковні проповіді приваблювали парафіян. Його священнослужіння було оцінене високими відзнаками, а саме: він був піднесений до гідності протоірея, отримав наперсного Хреста, Ордени Св. Анни 3-го і 2-го ступенів, а також Орден Св. Володимира 4-го ступеня.

Помітною подією уманського церковного життя були урочистості, що проводились 5 березня 1878 року з нагоди 50-річного служіння в священницькому сані протоірея Якова Сташевського. Серед уманських протоіреїв він перший діждався такої дати. Божественну літургію в Св.-Миколаївському Соборі служив сам ювіляр. Йому допомагали 7 священників та 2 диякони. У привітаннях ювіляру відзначався його високий авторитет та висловлювались щирі слова подяки парафіян, духовенства, єпархіального начальства та світських властей. Його називали славою та честю провінційного духовенства і окрасою настоятельства при Уманському Соборі. Відсвяткувавши таку важливу подію в своєму житті, протоірей Яків Сташевський ще п'ять років сумлінно трудився во благо православної пастви. А 31 січня 1884 року на 78 році життя Яків Никанорович Сташевський помер.

Настоятелем Собору з 16 лютого 1884 року став Миколай Лукович Фаворов. Він був сином священника з Рязанської губернії. В 1876 році він закінчив Рязанську духовну семінарію і як кращий студент отримав право на продовження навчання в Київській духовній Академії. За три роки навчання в Академії він

підготував дисертацію на ступінь кандидата богословських наук, яка була визнана “вполне удовлетворительной”. Захистивши її публічно, він отримав науковий ступінь кандидата богослов'я. По закінченні навчання в Академії, за наказом Обер-Прокурора Св. Синоду від 27 серпня 1880 року Миколая Фаворова призначено смотрителем Уманського духовного училища. Службова кар'єра складалася досить вдало: 26 жовтня 1881 року М. Фаворова затверджено в чині колезького секретаря, 14 жовтня 1883 р. його нагородили набедреником, а 16 лютого 1884 року він став настоятелем Св.-Миколаївського Собору. Обіймав він цю посаду до 1886 року.

А в 1886 році настоятелем Св.-Миколаївського Собору став Іоанн Федорович Зелінський, який з 28 липня 1875 року служив другим священиком цього храму. Його служба як настоятеля Собору тривала чотири роки і через збіг різних обставин протоірей І. Зелінський знову став сільським пастирем. Для подальшої служби він обрав Воскресенську парафію м. Іллінці, де раніше священиком був його дядько. Там він провів останніх 13 років своєї трудової діяльності. Виховавши п'ятеро дітей (два сини і три доньки), протоірей І. Зелінський помер 5 листопада 1903 року. За заповітом його похоронили в м. Іллінцях, а на похоронах із уманського духовенства були присутні протоіреї А. Корсаковський і Р. Барілович та зять покійного – протоірей Микола Фаворов.

З 1890 року місце настоятеля Уманського Миколаївського Собору зайняв Наркіс Олтаржевський, який 12 серпня 1890 р. був піднесений до гідності протоірея²⁰⁷. Народився майбутній протоірей 1818 року в сім'ї уніатського священика Іустина Олтаржевського. Богословську освіту здобув в Уманському духовному училищі та в Київській духовній семінарії, по закінченні якої як кращий студент був направлений до Київської духовної Академії. Та за станом здоров'я навчання в Академії довелося залишити і в 1844 році Наркіс Іустинович Олтаржевський став священиком. Майже 45 років він служив у міст. Жорнище Липовецького повіту. Його невтомна діяльність, кипуча енергія та глибоке благочестя привертало увагу єпархіального начальства і він був переведений на протоірейське місце при Уманському Соборі з одночасним призначенням

²⁰⁷ КЕВ. – 1890. - № 25. – С. 509.

головного Уманського повітового відділення Єпархіальної Училищної Ради, а згодом і благочинним церков м. Умані.

Другим священиком тоді служив Григорій Ольшевський, дияконом продовжував з 1875 року служити Петро Ящуржинський, псаломниками служили Григорій Затовський з 1861 року та Димитрій Камінський з 1876 року. Парафія Св.-Миколаївського храму відносилась до 1-го класу, церковної землі було 66 дес. 1 142 кв. саж. (1 038 саж. садибної та 66 дес. 54 саж. орної), а парафіян чоловічої статі налічувалось 2 043 особи.

З призначенням Наркіса Олтаржевського настоятелем Собору, парафіяльне життя відчутно оживилось та й змінився сам храм. За п'ять років своєї служби він зробив дуже багато корисних справ. Була збудована нова велична кам'яна дзвіниця, відремонтований і майже вдвічі розширений Собор, благоустроєна церковнопарафіяльна школа. Величезною заслугою протоірея Н. Олтаржевського було відкриття трьох нових шкіл у передмістях "Софіївка", "Міщанка" та "Лиса гора". В своєму рапорті Преосвященному Анатолію, єпископу Уманському, вікарію Київської єпархії від 15 лютого 1891 року він писав: "Учебных заведений в г. Умани столько, как ни в одном уездном городе Киевской губернии, но они недоступны бедному классу. Я поступил в должность полгода назад, но успел увидеть, что сильное действие базилианского монастыря еще не изгладилось, а между тем есть много способных детей из простого народа. В прошлом 1890 году я завел в приходе Свято-Николаевского Собора три церковных школы: одну при Соборе в тесной, мрачной, не выгодной комнате, две на окраинах города в домах по найму, тоже неудобных.

В 1891 году я выхлопотал в городской Уманской думы места в 300 кв. сажень для 3-х церковно-приходских школ, но средств для их постройки нет. Поэтому прошу разрешить взять заимообразно 1 000 руб. из церковной, Уманского Собора, суммы, которая хранится в Уманском казначействе, деньги же взяты будут возвращены обществом по частях через 3 года"²⁰⁸. У відповідь на такий рапорт Олтаржевському було запропоновано представити Консисторії "згоду" соборного причту, засвідчене рішення зборів парафіян та їх зобов'язання про повернення боргу упродовж 3-х років. Згода причту та "приговори двух

²⁰⁸ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 863. – Спр. 71. – Арк. 1.

предместий г. Умани – Мещанки и Софиевской Слободки были представлены, а предместья Лысой горы не представлено, так как мужской пол большей частью разошелся по заработка²⁰⁹.

Жителі передмістя Міщанки, зібравшись в будинку міщанина Петра Загурського, ухвалили рішення, щоб взяти у борг 500 руб. для будівництва школи. "Обязуемся круговой порукой возвратить Уманскому Св.-Николаевскому Собору взятые в займы деньги в течении 3 лет," – підписали вони "приговор" своєї сходки. Деякі з підписів вдалося прочитати і вважаємо, що уманчанам буде цікаво знати імена земляків, небайдужих до справи освіти. Це: Софроній Лавренський, уманський 2-ї гільдії купець Ілля Васильович Гейченко, Филип Стефанович Воєвудський, Іван Іванович Фурман, унтерофіцер Григорій Жуковський, Іван Гейченко, Федір Максимович Радзієвський, Тимофій Васильович Зверевич, Омелян Наумович Устенко, Іван Климентійович Харченко, Семен Іванович Добровольський, Іустин Сергійович Мельниченко, Филип Максимович Радзієвський, Дем'ян Якович Рудницький, Ігнатій Якимович Орловський, Григорій Леонтійович Кобилянський, Савелій Ковальський, Іван Турковський, Софроній Юрченко, Леонтій Арбузов... усього 39 підписів.

А 10 травня 1891 року міщани Софіївської Слободки взяли в борг для будівництва школи 300 рублів. Під зобов'язанням повернути за 3 роки підписались: Іван Чаленко, Леонтій Євтушенко, Андрій Ковалевський, Максим Чаленко, Костянтин Чортополох, Віктор Шевченко, Іосиф Новаківський, Лука Гудима, Іван Тимошенко, Терентій Керничний, Максим Поляновський, Макар Рябий, Филип Рябий. А за неграмотних: Мойсея Филипишина, Єремію Мусатова, Стефана Чортополоха, Івана Дрозденка, Зіновія Тимошенка, Євстафія Письменного, Єфрема Співанова, Федора Черватюка, Семена Дуброву, Антона Козейчука, Микиту Герасименка, Сергія Дудника, Івана Мусатова, Саву Бондаренка, Григорія Бондаренка, Івана Бондаренка, Прокопія Чортополоха, Гавриїла Козенчука, Леонтія Кудерського, Феодосія Мусатова, Якова Лещенка, Петра Страйгородського, Єфрема Черватюка та Оверкія Козейчука за їх проханням розписався Яків Герасименко. Усього було зібрано 43 підписи.

²⁰⁹ Там само. – Арк. 2.

Після отримання відповідних зобов'язувальних документів та згоди соборного причту, Київська консисторія задовольнила клопотання протоірея Наркіса Олтаржевського і 26 червня 1891 спеціальним наказом за № 7 242 дозволила взяти церковні гроші для будівництва шкіл. Були збудовані нові шкільні приміщення під залізним дахом і в них відразу розпочалось навчання дітей парафіян.

Не менш потрібною справою було будівництво нової дзвіниці. Воно здійснювалось на кошти парафіян. На початку серпня 1895 року настоятель Собору протоірей Н. Олтаржевський доповідав Київському Митрополиту, що восени будівництво буде завершено, але не вистачає дзвонів. Із 7 дзвонів 3 були розбиті, а 4-й уже 16 років розбитим лежав на землі. Тому парафіяни наполягали негайно приступити до переплавки усіх розбитих дзвонів. Почато збір коштів для виготовлення нового дзвона вагою 250 пудів. Але чи то коштів не вистачило, чи з інших міркувань нововилитий дзвін важив 225 пудів. Він і прикрасив новозбудовану дзвіницю. Настоятель Собору потурбувався і про облаштування церкви на міському цвинтарі.

Всі ці будівельні, ремонтні та інші господарські справи не заважали настоятелю Собору здійснювати щоденні богослужіння, керувати справами повітового відділення Єпархіальної Училищної ради і особливо пильно слідкувати за функціонуванням церковних шкіл Уманського повіту, якими він особисто піклувався. Саме ця його діяльність була відзначена Св. Синодом і він удостоївся подяки та благословіння Божого. Парафіяни дивувалися, коли бачили свого майже 80-річного протоірея на будівництві у вапні та пилюці не стільки тим, де він бере кошти на все це, а тим – де беруться в нього сили та енергія скрізь встигати.

За представленням протоірея Наркіса Іустиновича Олтаржевського Уманський Собор був перейменований із Св.-Миколаївського у Св.-Успенський.

У 1894 році протоірей Н. Олтаржевський відсвяткував свій 50-річний ювілей священнослужіння і був удостоєний Орденом Св. Володимира 4-го ступеня. Майже втративши зір, він подав клопотання про вихід за штат. В жовтні 1896 року Уманський Собор відвідав Преосвященний Сергій, єпископ Уманський,

другий вікарій Київської єпархії. Зустрічало його уманське духовенство на чолі з Наркісом Олтаржевським, хоч останній був уже позаштатним священиком. Вітальну промову виголошував о. Григорій Ольшевський, але незаперечним авторитетом для високого гостя серед усіх зустрічаючих його був протоірей Олтаржевський. Після традиційного церемоніалу зустрічі Преосвященний Сергій виголосив “многолетие всем гражданам богоспасаемого города Умани” і більше години благословляв уманчан, а потім мав розмову з позаштатним протоіреєм Н. Олтаржевським²¹⁰. Коли протоірей йшов на відпочинок, то прощаючись з ним, парафіяни м. Умані піднесли йому в подарунок дорогоцінного хреста. З подякою таку коштовну річ протоірей прийняв, але заповів, щоб після смерті хрест був переданий до Уманського Собору. Останній відтинок земного шляху Наркіс Олтаржевський провів з дружиною у власному будинку в міст. Жорнищі Липовецького повіту. Помер він 29 грудня 1900 року. Похоронну службу відправляв його син – ректор Волинської духовної семінарії архімандрит Феодосій (Петро Олтаржевський), який пізніше став єпископом Оренбурзьким і Тугайським.

Новим настоятелем Уманського Успенського Собору 13 листопада 1896 року був призначений Василій Іванович Кудрицький. Це був священицький син, який мав освіту Київської духовної Академії і був удостоєний вченого ступеня кандидата богослов'я з правом отримання ступеня магістра без нового випробування, але при розширенні та захисті дисертації. Указом Св. Синоду від 5 жовтня 1888 року його призначено учителем арифметики і географії Уманського духовного училища. З 14-го квітня 1896 року він став священиком Св.-Михайлівської училищної церкви. А за учительську службу 28 травня 1896 року був нагороджений сребреною медаллю на Олександрівській стрічці. В тому ж році його затвердили в чині надвірного радника. З жовтня 1896 року він став постійним членом Уманського повітового відділення Київської Єпархіальної Училищної ради, а з 31 січня 1897 року – його головою. За визначенням єпархіального начальства від 17-19 березня 1897 року, він став благочинним церков м. Умані. А 27 лютого 1898 року був піднесений до гідності протоірея. З 11-го

²¹⁰ КЕВ. – 1896. - № 21. – С. 850-852.

жовтня 1898 року Василій Кудрицький – член Правління Уманського духовного училища, а з 1 вересня 1900 р. ще й Законоучитель Уманської жіночої гімназії. У 1900 році протоірею В. Кудрицькому виповнилося 38 років і з 26-річною дружиною Марією Іосифівною вони мали двоє дітей: 10-річного Миколая та 6-річну Олену.

Другий священик Успенського Собору Григорій Ольшевський 2 жовтня 1897 року за власним бажанням був переведений до Успенської церкви м. Звенигородки. А тамтешній священик Василій Коломойцев зайняв друге священицьке місце при Уманському Соборі²¹¹.

Василій Прохорович Коломойцев був священицьким сином, закінчив Київську семінарію і з 5 вересня 1865 року до 7 лютого 1867 року учителював в с. Вільшанці Звенигородського повіту. Священство він прийняв 16 травня 1867 року. З 26-го червня 1870 року він священик в м. Звенигородці. Першу нагороду – набедреник він отримав 18 квітня 1880 року, у 1881 р. його нагородили скуфією, а в 1886 р. – камилавкою. В 1888 році його відзначено подякою за службу в Звенигородському міському училищі (служив з 1870 року). З 20-го жовтня 1889 року він місіонер 1-го округу Звенигородського повіту. А 14 квітня 1893 року його нагородили наперсним Хрестом. З переводом до Умані, Василій Коломойцев 16 жовтня 1897 року став Законоучителем підготовчого класу Уманського міського училища, а 25 листопада того ж року його затверджено постійним членом Уманського відділення Київської Єпархіальної Училищної ради. У 1900 році о. Василю Коломойцеву виповнилося 56 років і з 50-річною дружиною Олександрою Діонисіївною вони мали четверо дітей. Старшою в сім'ї була 24-річна на той час донька Олена, яка закінчила Київську Міністерську гімназію, 20-річний Сергій ще навчався в Санкт-Петербурзькій Воєнно-Медичній Академії, 13-річна Олена та 11-річний Костянтин були уманськими гімназистами.

Дияконське місце з 1895 року займав Василій Михайлович Карпов. Він походив із священицької родини, навчався в Київській духовній семінарії, але не закінчив її. З 1860 до 1865 року перебував в Києво-Михайлівському архієрейському хорі. В Св.-Преображенській церкві с. Маньківки 14 вересня 1865 року

²¹¹ КЕВ. – 1897. - № 20. – С. 284.

його рукопокладено в диякона. Там він служив майже тридцять років і 10 лютого 1895 року був переведений до Уманського Успенського Собору. В 1900 році йому йшов 60 рік, він залишився вдівцем з чотирма дітьми. Старшому сину Іоанну виповнилось 30 років, молодшому – Михайлу було 26, а донькам Вірі та Марії 21 і 12 відповідно.

У 1896 році змінилися і обидва псаломники Успенського Собору. На 1-е псаломницьке місце 29 серпня 1896 року було переведено 2-го псаломника Михайла Васильовича Підгаєцького, котрий виконував обов'язки другого псаломника з 10 листопада 1893 року. Це був священницький син, який закінчив Києво-Софіївське духовне училище і з 1873 року учителював в церковнопарафіяльній школі. В березні 1882 року його призначено псаломником Успенської церкви м. Чигирин. З 8-го жовтня 1882 року він служив у Таращанському повіті. А з 26-го листопада 1886 року – в Звенигородському повіті. В 1890 році він в м. Ставище Таращанського повіту і 18 листопада того ж року його висвячено на диякона. З 21-го травня 1892 року його перемістили на 2-е псаломницьке місце до Київської Св.-Андріївської церкви, а з 23 жовтня того ж року він служив в м. Чорнобилі Радомишльського повіту. Саме звідти в 1893 році його переведено до Умані. Він був батьком чималої сім'ї. У 1900 році йому виповнилось 43 роки і з 37-річною дружиною Марією Іванівною вони мали семеро дітей. Старшому сину Оресту виповнилось 17, а Аристарху було 15, Катерині – 12, Анні – 10, Євгенії – 6, Георгію – 4 і найменшій в сім'ї - Надії йшов тільки третій місяць.

На звільнене Михайлом Підгаєцьким місце 2-го псаломника в той же день, 29 серпня 1896 року був переведений Василій Давидович Слуцький, який з 13 липня 1896 року виконував обов'язки 1-го псаломника. Тобто псаломників Слуцького і Підгаєцького поміняли місцями. Василій Слуцький був молодший за Підгаєцького, йому в 1900 році виповнювався тільки 31 рік, але напевне не це було вирішальним. Мабуть походження, освіта та досвід мали суттєвіше значення. Василій Слуцький мав освіту 2-класного Міністерського училища і з 1885 року учителював у Липовецькому повіті. З 1889 року там же він служив псаломником. З 1-го грудня 1890 р. до 23 серпня 1893 року він виконував військову повинність, а з 16-го жовтня 1893

року він знову на учительській посаді в Липовецькому повіті. Звідти за резолюцією Преосвященного Сергія, єпископа Уманського його 13 липня 1896 р. перевели на перше псаломницьке місце при Соборі, а вже згодом він став другим псаломником. Його сім'я складалась з дружини Катерини Григорівни та 2-річної Олени і 1-річного Анатолія.

Просфорнею в 1900 році служила 56-річна протоірейська вдова Олена Василівна, котра мешкала з дітьми: Василієм, Марією, Євгенією та Євдокією.

До Успенського Собору був причислений і Уманський повітовий спостерігач за церковнопарафіяльними школами. З 2 липня 1900 року на цій посаді затверджено Миколая Боравського. Це був священицький син, який закінчивши Київську семінарію, з 1889 до 1891 року учителював, а потім прийняв священство в Черкаському повіті. Там у 1892 році його призначено спостерігачем за школами, навіть за це в 1898 році його відзначено Біблією. Тобто до переводу до Умані Миколай Боравський вже мав відповідний досвід такої діяльності. Тридцятичотирьохрічний на час переводу до Умані Миколай Боравський з дружиною Олімпіадою Филімонівною дітей ще не мали.

Церковним сторожем при Соборі з 1890 року служив міщанин Касіян Васильович Ткачук. При Успенському Соборі числилась ще й псаломницька вдова Анна Филімонівна Затовська з сімома дітьми: Костянтином, Василієм, Петром, Зіновієм, Анною, Анастасією та Олександрою.

Усіх осіб духовного стану, за даними 1900 року, числилось при Соборі 34 (15 чол. і 19 жін.). А всіх православних соборної парафії було 4 641 особа. Окрім 34 осіб духовного стану, парафіянами були: 603-є дворян, 230 воєнних, 3 646 міщан і 128 тимчасово зобов'язаних та казенних селян. А ще на території парафії мешкало 836 римо-католиків та 15 738 євреїв. Тобто все населення території парафії становило 21 215 осіб. Соборному причту було для кого трудитися.

Памятною подією для причту Успенського Собору та й для всіх православних мирян м. Умані був приїзд до міста 26 серпня 1902 року Високопреосвященнішого Феогніта, Митрополита Київського і Галицького. Від імені духовенства повіту високого гостя зустрічали: настоятель Успенського Собору Василій

Кудрицький, повітовий спостерігач за церковнопарафіяльними школами Миколай Боравський та протоірей Миколай Фаворов. Уманчани та міська влада доклали максимум зусиль для гідної зустрічі свого Архіпастиря. Все місто прикрасили прапорами, а килимів і квітів знесли стільки, що вистачило б прикрасити не тільки міський Собор, а й вистелити ними весь шлях пересування по Умані найвищого священнослужителя єпархії. В Св.-Успенському Соборі Митрополита зустрічало 36 священників, від імені яких привітальну промову виголосив протоірей Василій Кудрицький. Зустріч Митрополита супроводжував чудовий спів соборного хору. Виголосивши многоліття, Митрополит зайшов до вівтаря, детально оглянув престол, жертвенник, ризницю, бібліотеку та архів. Оглядаючи бібліотеку, високий гість цікавився старовинними виданнями Біблії та творінь святих отців. При цьому він зауважив, що такі рідкісні видання, варто особливо берегти. Майже двохгодинне перебування Київського Митрополита в Успенському Соборі залишило незабутнє враження на всіх присутніх і надовго залишилось в пам'яті уманського духовенства та парафіян²¹².

Упродовж 13 років протоірей Василій Кудрицький служив настоятелем Уманського Св.-Успенського Собору. У 1906 році його служба була відзначена камилавкою. А 28 серпня 1909 року його перевели настоятелем Собору м. Черкас²¹³. Кількома роками раніше змінився і другий священник Собору. Нагадаємо, що з 1897 року друге священицьке місце займав Василій Коломойцев. Віховими подіями в його службовій кар'єрі було призначення 8 червня 1903 року духовним слідчим Уманського міського благочиння²¹⁴ та піднесення до гідності протоірея в 1905 році²¹⁵. 7 травня 1907 року протоірея Василя Коломойцева перевели до Введенського монастиря, а звідти до Умані на його місце перемістили священника Макарія Сергієва. Останній в 1907 році був призначений бібліотекарем 1-го благочинницького округу, а в 1909 році його нагородили скуфією. Забігаючи наперед, зазначимо, що 15 травня 1910 року Макарій Сергійв був

²¹²КЕВ. – 1902. - № 24. – С. 910-911.

²¹³КЕВ. – 1909. - № 36. – С. 518.

²¹⁴КЕВ. – 1903. - № 16. – С. 386.

²¹⁵КЕВ. – 1905. - № 21. – С. 221.

затверджений духовним слідчим міського благочиння, а цю посаду обіймали, як правило, найавторитетніші і найповажніші священники.

А настоятелем Успенського Собору з 28 серпня 1909 року став священник церкви Уманського духовного училища Андрій Гаврилович Саббатовський²¹⁶. Він народився 1855 року в сім'ї священника с. Петрашівки Сквирського повіту. В сім'ї було шестеро синів і одна донька. Один із синів і донька померли, а четверо синів стали відомими священнослужителями. Аристарх Саббатовський 32 роки служив в духовних училищах – Черкаському, Уманському, Богуславському і Києво-Подольському. Миколай і Віссаріон Саббатовські служили парафіяльними священниками в Уманському повіті. А Андрій Саббатовський більшу частину свого трудового життя віддав Уманському духовному училищу, але саме на священницькому місці наяскравіше розкрились його здібності.

Отож, майбутній уманський протоірей у 1883 р. закінчив Київську духовну Академію зі ступенем кандидата богослов'я. До 1887 року він служив помічником інспектора Київської духовної семінарії. За наказом Обер-Прокурора Св. Синоду за № 5 627 в тому ж році він був переведений на посаду учителя арифметики та географії Уманського духовного училища. А вже в наступному році його призначено помічником смотрителя Уманського училища. За рішенням училищного Правління, він викладав географію в 3 і 4 класах, латинську мову в 2 класі і арифметику в 1 класі. З 1889 року тимчасово виконував обов'язки смотрителя училища, а з 1891 року викладав ще й Закон Божий в підготовчому класі. В 1908 році за постановою Київської Училищної ради, скріпленою резолюцією Високопреосвященного Флавіана, Митрополита Київського і Галицького Андрія Саббатовського призначено секретарем Уманського відділення Київської Єпархіальної Училищної ради, а згодом і членом цієї ради. В 1908 році він отримав призначення на священницьке місце до Св.-Михайлівської училищної церкви, а 24 серпня того ж року прийняв священницький сан.

За 20-річний період служби в Уманському духовному училищі Андрій Саббатовський удостоївся таких відзнак. За

²¹⁶ КЕВ. – 1909. - № 36. – С. 518.

наказом Правлячого Сенату від 31 грудня 1888 року він був затверджений в чині колезького асесора, 8 жовтня 1890 року підвищений до рангу надвірного радника, а 28 жовтня 1892 року переведений в ранг колезького радника. За сумлінну зразкову службу удостоєний Ордена Св. Станіслава 3-го ступеня. 28 травня 1896 року відзначений рангом статського радника. За 12-річну службу на одному місці нагороджений Орденом Св. Анни 3-го ступеня. Мав благословіння Св. Синоду. А в травні 1909 року його нагородили камилавкою. Отже, не дивлячись на те, що Андрій Саббатовський всього за рік перед тим як стати настоятелем Уманського Собору прийняв священство, він до цього набув чималий досвід, мав авторитет та повагу вищого церковного начальства. Його поважало місцеве духовенство і любили парафіяни. За спогадами сучасників, від відрізнявся від інших добрим і глибокомиролюбним характером, а здійснювані ним богослужіння незмінно характеризувались логічністю, послідовністю, глибокою виваженістю та переконливістю. Він завжди виголошував надзвичайно глибокі і яскраві проповіді, слова яких надовго западали в душі парафіян.

Очоловав соборний причт Андрій Гаврилович Саббатовський усього 4 роки (1909-1913 рр.). Окрім прямих обов'язків настоятеля і першого священника Собору він виконував ще й інші, які теж вимагали сил та енергії. З 1 жовтня 1909 року попечителем Київського навчального округу він був допущений до викладання Закону Божого в Уманській жіночій гімназії. З 1 лютого 1910 року його призначено благочинним церков м. Умані. Проявлені при виконанні обов'язків сумління та глибока порядність уможливили високу відзнаку його праці. За митрополичою постановою № 3 893 від 10 липня 1911 року його було піднесено до гідності протоірея. В тому ж році, його призначено представником від духовенства до складу Уманського комітету в справах земського господарства. А за визначенням єпархіального начальства за № 18 784 від 26-28 квітня 1911 року протоірея А. Саббатовського обрано депутатом від духовенства в Уманське повітове Земське Зібрання. Андрій Гаврилович Саббатовський був батьком чотирьох дітей. З дружиною Марією Тимофіївною вони мали три сини і доньку. У 1913 році старший з них – Борис навчався в Київській духовній

семінарії, а Миколай, Євгеній та Наталія були учнями уманських гімназій.

У 1913 році змінився другий священик Св.-Успенського Собору. Макарія Олексійовича Сергієва, який обіймав цю посаду з 1907 року, 22 червня замінив протоіреєм Андрій Михайлович Когутівський. Це був син псаломника, який по закінченні в 1879 році Київської семінарії розпочав службу псаломником в с. Розсошки Таращанського повіту. Згодом служив у Звенигородському повіті, а в 1881 році прийняв священство в Р.-Богородицькій церкві с. Кутів Уманського повіту. З 17 листопада 1883 року він служив священиком в с. Побойні, звідки і був переведений до головного храму Уманського повіту. До переведення в Умань, його служба була визначена багатьма нагородами. У 1895 р. він отримав скуфію, в 1902 р. – камилавку, в 1904 р. – благословіння Св. Синоду, в 1907 р. – благословіння Архіпастиря, в 1908 р. – наперсний Хрест, в 1908 р. – Біблію від Св. Синоду, в 1911 р. – благословіння Архіпастиря за взірцеву навчально-виховну діяльність. До 6 травня (день народження Й.І.В.) 1912 р. він отримав Орден Св. Анни 3-го ступеня, а з нагоди цієї ж дати в 1913 році Андрій Когутівський був піднесений до гідності протоірея. З дружиною Іуліанією Стефанівною вони мали троє дітей, старший із яких – Миколай в 1913 р. вже служив у Києві, молодший – Василій навчався в Київській духовній семінарії, а наймолодша в сім'ї – Ольга навчалася в Київському жіночому духовному училищі.

Дияконом Успенського Собору в 1913 році служив Іоанн Квілковський (прізвище можливо не точне – авт. Т.К.). На цій посаді в серпні 1912 року він замінив Павла Миколайовича Смиринського. А сам до переведення в Умань служив у Києві. Походив він із міщанської сім'ї, в 1896 р. закінчив Липовецьке міське 2-класне училище і упродовж 1897-1901 рр. учителював у церковнопарафіяльній школі. Потім відбував військову повинність, а в 1907 році став псаломником в Спичинцях Сквирського повіту. В 1911 році в Київській духовній семінарії він склав екзамен і був рукопокладений на диякона до однієї з київських церков. Звідти його і перевели до Умані. В 1912 році Інспекцією народних училищ він був допущений Законоучителем 1-го і 2-го міських училищ Умані. В сім'ї в нього були дружина

Віра Антонівна та троє дітей. Старший син Леонтій в 1913 р. навчався в Уманському комерційному училищі, донька Клавдія навчалася в Уманській гімназії, а другий син – Анатолій був при батьках.

Псаломниками в Соборі служили: 1-м – Павло Васильович Сісецький, а на 2-му псаломницькому місці – Василій Давидович Слуцький. Перший з них був переведений до Умані в 1907 році. Саме тоді він закінчив Київську учительську школу і митрополичим наказом був направлений на вакантне псаломницьке місце в Умань. У 1911 році його призначено старшим учителем і Законоучителем 2-го класу 2-класної Софіївсько-Слобідської церковнопарафіяльної школи. В 1913 році йому виповнилося 28 років і з дружиною Єфросинією Максимівною вони мали сина Олександра, 1911 р. народження.

А другий псаломник – Василій Давидович Слуцький служив при Успенському Соборі з 1896 року. Вище вже йшлося про нього, а тепер додамо лише про зміни в складі його сім'ї. В 1896 році він приїхав до Умані з дружиною Катериною Григорівною та двома дітьми: 2-річною Оленою та 1-річним Анатолієм. У відомостях про сім'ю псаломника за 1913 рік ці діти не здогадуються, а названі шестеро, які народилися вже в Умані. Це були: Євгеній, 1902 р. н., учень Уманської гімназії, Антоніна, 1903 р. н., теж навчалася в гімназії, Марія, 1905 р. н., учениця церковнопарафіяльної школи, Костянтин, Миколай і Галина були ще малолітніми. Окрім псаломницької служби в Соборі, Василій Слуцький навчав співу учнів 1 і 2-го класів Уманського міського училища при Уманському повітовому відділенні Єпархіальної Училищної ради.

Просфорнею при Соборі в 1913 році служила 59-річна вдова Анна Филімонівна Затовська. Її син Василій був викладачем Уманського училища землеробства і садівництва, другий – Петро навчався в Київській духовній семінарії. А доньки: Зіновія “состоит классной дамой” в 1-му Київському жіночому духовному училищі, а Олександра учителювала в земській школі с. Текучої.

У такому складі причт Св.-Успенського Собору задовольняв релігійні потреби чисельної парафіяльної пастви. У 1913 році на території парафії налічувалось 6 688 дворів, в яких мешкало 40

553 особи (20 295 чол. і 20 258 жін.). З них: 5 610 дворів займало єврейське населення, якого налічувалось 33 950 душ (16 960 чол. та 16 990 жін.), а 285 дворів належало розкольникам, яких було 1 679 осіб (859 чол. і 820 жін.). Окрім розкольників, на території парафії мешкало ще 5 чол. сектантів. А православних парафіян налічувалось 4 919 душ. З них осіб духовного стану було 30, дворян – 239, міщан – 3 948 і селян – 702. Якщо ці показники чисельності порівняти з відповідними 1900 р., то видно, що кількість православних парафіян збільшилась із 4 641 до 4 919 осіб, тобто на 278 осіб. А співвідношення представників різних станів виглядало так: духовенства у 1900 р. було 34 особи, а в 1913 р. – 30 осіб, дворян – 603 і 239 відповідно, міщан – 3 646 і 3 948, селян – 128 і 702. А от 230 осіб “воєнних” (напевне нижчих чинів – авт. Т.К.), що числились парафіянами у 1900 році, в 1913 р. були зараховані до селян. Стосовно ж неправославного населення, котре мешкало на території парафії, то його чисельність упродовж 1900-1913 років зростала швидшими темпами. Так, якщо у 1900 р. євреїв було 15 738 осіб, то у 1913 р. – 33 950 осіб, тобто їх кількість збільшилась у 2 з лишнім рази. Даних про римо-католиків за 1913 р. не маємо. А якщо порівняти загальну кількість населення, що мешкала на присоборній території (території парафії) у 1900 і в 1913 році, то співвідношення виглядає так: 21 215 осіб і 40 553 особи. Прості арифметичні підрахунки показують, що збільшення становило 19 338 осіб, або у 1,9 рази за 13 р. збільшилась кількість мешканців прилеглої до Успенського Собору території м. Умані та Лисої Гори.

На території парафії було розміщено два чавуно-ливарних, три цегельних, два пивоварних, один шкіряний завод і маслобійня. Ці промислові підприємства матеріально підтримували соборний причт. А загалом, джерела його фінансування були і традиційними, і дещо відмінними від інших парафіяльних причтів. Самим стабільним джерелом прибутків була церковна земля. За даними 1913 року, щорічний прибуток від неї становив 700 руб. Що стосується іншого традиційного джерела фінансування причту – казенної платні, то її розміри для соборного причту були відмінними від ставок для сільських причтів. Так, настоятель собору, протоірей отримував у 1913 році

500 руб., другий священник – 400 руб. (а звичайний парафіяльний ієрей не соборного храму мав щорічно лише 300 руб.), диякон – 180 руб., 1-й псаломник – 100 руб., 2-й псаломник – 70 руб. і просфорня – 30 рублів. Для порівняння: у звичайній церкві річна платня псаломнику складала 100 руб., а просфорні – 16 рублів. Ще одним традиційним джерелом прибутків був церковний капітал. Соборний причт у 1913 р. мав на рахунку 960 руб., які відсотками приносили 40 руб. щорічно.

Та окрім цих джерел надходжень коштів, соборний причт мав ще й інші. Наприклад, здача в оренду лавок і квартир, що належали собору, у 1910 році приносила 420 руб. прибутку²¹⁷. У 1914 році соборний причт прагнув збільшити прибутки і від церковної землі. До Київської духовної консисторії було направлено “прошение”, де йшлося про те, що 66 дес. церковної землі знаходяться за 20 верст від Умані при с. Заячківці і здаються на 1 рік різним орендарам, які часто-густо просто виснажують землю. До того ж, 9 дес. землі – це косяг, що збігає до річки і прибутки від нього дуже мізерні. Тому соборний причт просив дозволу аби на косязі розбити сад, завести пасіку, запинити річку, зробити і зарибити ставок. А орну землю “обратить в арендную статью, сроком на 6-12 лет, отчего и причту будет большая выгода и земля получит нужную ей поддержку в удобрении”²¹⁸. Розглянувши таке клопотання причту Соборно-Успенської церкви м. Умані, Консисторія на основі § 6 і 11 “Правил о местных средствах содержания духовенства, утвержденных 24 марта 1873 г.” дозволила церковну землю здати в оренду на 6 років. Турбуючись про власне благополуччя, про благоустрій храму, соборний причт піклувався і про процвітання парафіяльних шкіл.

Вище вже йшлося про зусилля настоятеля Собору щодо відкриття трьох церковнопарафіяльних шкіл. Було збудовано три окремі шкільні будинки і під керівництвом соборного причту здійснювалося навчання дітей парафіян. На утримання шкіл, за даними 1913 року, із казни виділялося 1 440 руб., від міста – 595

²¹⁷ Памятная книжка Киевской епархии на 1910 год. – Киев-Одесса, 1910. – С. 26.

²¹⁸ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 88. – Спр. 123. – Арк. 1-6.

руб., від плати за навчання – 850 рублів. Усього – 3 215 рублів на рік. В школах тоді навчалось 1 853 учні (1 123 хлопчики і 730 дівчаток).

За кількістю учнів та за рівнем освіти ці школи не були однаковими. Найбільшою і найпрестижнішою була 2-класна школа при Уманському повітовому відділенні Єпархіальної Училищної ради. Такого ж типу, тобто 2-класною була школа і на Софіївській Слободці. А на передмісті Лиса гора діяла 1-класна церковнопарафіяльна школа. В цих школах навчались, як правило, діти з незаможних сімей.

А загалом, на території парафії діяло чимало навчальних закладів. Це були: 2-класне і 4-класне міські чоловічі училища, 2-класне жіноче Гоголівське училище, чотири однокласні Міністерські училища, чоловіча та жіноча державні гімназії, приватна жіноча гімназія, училище садівництва і землеробства, комерційні чоловіче та жіноче училища тощо. В усіх навчальних закладах вивчався Закон Божий і забезпечували його читання священнослужителі Св.-Успенського Собору та інших уманських міських церков. Настоятель Собору протоірей Андрій Гаврилович Саббатовський з 1909 року викладав Закон Божий в Уманській жіночій гімназії. Під його патронатом перебувало викладання усіх богословських дисциплін в навчальних закладах повітового центру.

Щоденні священницька діяльність та церковно-організаційна робота вимагали неабиякої енергії та внутрішньої самоорганізації настоятеля Собору. Свої обов'язки протоірей А. Саббатовський виконував чесно та сумлінно, що не раз відмічалось єпархіальним начальством. До 6 травня 1913 року Св. Синод нагородив уманського протоірея наперсним Хрестом. А 22 червня того ж року було задоволене прохання А. Саббатовського про переведення його настоятелем Києво-Покровської церкви. У Києві він і помер на 61 році життя. Земний шлях його скінчився 20 грудня 1916 року. Поховали його на верхньому цвинтарі Флоровського монастиря, недалеко від могили брата Аристарха Саббатовського, який тривалий час служив помічником смотрителя Києво-Подольського духовного училища.

Новим настоятелем Уманського Св.-Успенського Собору в червні 1913 року було призначено протоірея Андрія

Михайловича Когутовського, який знедавна служив другим священиком при Соборі. (Про нього див. вище – авт. Т.К.). Він очолив і Уманське повітове відділення Єпархіальної Училищної ради замість звільненого з цієї посади Андрія Саббатовського²¹⁹. І його одного з усього уманського духовенства 29 червня 1917 р. Св. Синод удостоїв високої нагороди – Палиці²²⁰.

Таким чином, з кінця XVIII ст. до 1918 року настоятелями Уманського Собору по чергово служили 11 осіб. Нижче в таблиці вказані роки їх настоятельської служби.

<i>№ з/п</i>	<i>П.І.П.</i>	<i>Роки служби настоятелем Уманського Собору</i>	<i>Коли піднесений до гідності протоірея</i>
1	Овсяницький Іоанн	1795-1815	?
2	Коцюбинський Матвій	1815 - ?	?
3	Стаховський Аполоній Платонович	1838-1864	1840
4	Єльчуков Димитрій Михайлович	1864-1875	1854
5	Сташевський Яків Никанорович	1875-1884	?
6	Фаворов Миколай Лукович	1884-1886	?
7	Зелінський Іоанн Федорович	1886-1890	?
8	Олтаржевський Наркіс Іустинович	1890-1896	1890
9	Кудрицький Василій Іванович	1896-1909	1898
10	Саббатовський Андрій Гаврилович	1909-1913	1911
11	Когутовський Андрій Михайлович	1913-1918	1913

²¹⁹ КЕВ. – 1913. - № 26. – С. 426.

²²⁰ КЕВ. – 1917. - № 28-29. – С. 227.

Соборну парафію характеризують такі дані:

Роки	К-ть дворів на території парафії	Мешканців у них:	3 них православних:	у т. числі								Євреїв	Римо-католиків	Примітки	
				Духовенства	Дворян	“Штатських”	Різничинців	Воєнних	Селян	Міщан	Інші категорії православного населення				
1	1795	94	446												
2	1818	75	601		7	13	28	39		154					Тільки чоловіки
3	1844	113 ^{1/4}	933		20		80		331		501				
4	1867	318	2404		38	187			904		1275				
5	1900	2539 ^{1/2}	21215	4641	34	603			230	128	3646	15738	836		
6	1913	6688	40553	4919	30	239				702	3948	33950			1679 – роз- кольників, 5 – сектан- тів

Як видно з таблиці, упродовж досліджуваного періоду збільшилась і територія соборної парафії, а це частина міста і передмістя Лиса гора, і кількість мешканців на ній. Якщо в кінці XVIII ст. на прилеглий до Собору території налічувалось 94 двори, то в 1913 році їх було 6 688. І навіть зважаючи на об'єднання Успенської та Миколаївської міських церков (а це означало створення однієї парафії із двох), все ж зростання парафії було дуже значним. Підтвердженням тому є третій стовбчик таблиці з цифровими показниками кількості населення парафії. З 1795 до 1913 р. населення парафії збільшилось із 446 до 40 553 осіб, тобто у 90,9 рази.

Свято-Михайлівська церква

До будівництва Троїцької церкви вона мала статус парафіяльного храму Звенигородського передмістя, а вже згодом була передана Уманському духовному училищу. Коли вона була збудована достеменно невідомо, але як і інші уманські церкви вона була греко-католицького, а вже в кінці XVIII ст. її пересвятили у православ'я. У 1794 році вона функціонувала як православний храм. З клірової відомості, складеної близько 1796 року, дізнаємося, що священика при ній не було. Єдиним штатним причетником був дячок Григорій (прізвище вказано вкрай нерозбірливо – авт. Т.К.). Йому тоді виповнилося 44 роки, він був священицьким сином і обіймав дяківську посаду з 9 січня 1794 року. Про інших причетників відомості відсутні. Церкві належало орної і сінокосної землі “на 90 днів”, а всі парафіяни були “владельческие подданные”.²²¹²⁹ Відомості, як бачимо, досить скупі.

Не маємо детальних відомостей і з початку XIX ст. У Рапорті Уманського Духовного правління про кількість церков Уманського повіту та чисельність причту при них, що був датований 9 жовтня 1806 року, вказано, що причт Михайлівської церкви складала чотири особи: священик, диякон, дяк і паламар²²². Священик – якийсь 45-річний Гавриїл (прізвище прочитати не вдалося – авт. Т.К.) був рукопокладений до Михайлівської церкви в 1798 році. Інших причетників встановити не вдалося.

А повніші дані про клір Св.-Михайлівської церкви маємо за 1818 рік. Священицьке місце тоді займав 30-річний Михаїл Білінський. Він народився в сім'ї священика і був висвячений до цієї церкви 7 вересня 1814 року. Другим священиком служив Іосиф Дубравський (Добровський?). Священство він прийняв в церкві с. Талалаївки, а потім його переведено до Умані. В 1818 році йому виповнився 41 рік і він був батьком п'ятох синів. Старшому – Григорію було 16 р., Павлу – 9 р., Арсенію – 7 р., Христофору – 5 р. і Афанасію – 1 рік. Псаломником тоді служив 22-річний Петро Малявський. І ще одним штатним причетником був наказний паламар Полінарій (?) Білоцерківський. Ще при

²²¹ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1009. – Спр. 1 159. – Арк. 39-40.

²²² ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 360. – Спр. 142. – Арк. 1.

церкві числився безмісний священник 55-річний Роман Гвоздівський. Він був сином шляхтича, 22 вересня 1795 р. рукопокладений на священника церкви с. Подобної, а з 8 жовтня 1815 р. його переведено до Св.-Михайлівської церкви. В 1817 р. він вийшов за штат і з сім'єю так і залишився в Умані. Мав 15-річного сина Митрофана. Позаштатним був і 66-річний дяк Іван Малявський (можливо батько псаломника Петра Малявського). І ще при церкві числились сини покійного священника цієї церкви Афанасія Буяновича. Це були: 8-річний Михаїл та 3-річний Ананій. Відомостей про осіб духовного стану жіночої статі не маємо.

Повної чисельності парафіян теж не маємо, бо названа кількість осіб лише чоловічої статі. В міській частині парафії Св.-Михайлівської церкви налічувалось 82 двори, в яких мешкало 328 чоловіків. Це були: 14 осіб духовного стану, 12 “штатских”, 14 різночинців, 35 міщан і 253 поміщицьких підданих. До складу парафії тоді входила ще й “деревня” Собківка, в якій власної церкви не було, а діяв лише молитовний будинок. У Собківці в 1818 році налічувалось 102 двори, мешканцями яких було 408 осіб чоловічої статі. З них 61 особа відносилась до різночинців, а 347 осіб були поміщицькими підданими. Отже, загальна чисельність парафії Михайлівської церкви складала 736 осіб чоловічої статі. Приблизно такою могла бути кількість і парафіянок, але аналогічних статистичних даних про жіноче населення парафії Св.-Михайлівської церкви ми не маємо.

У 1818 році парафіяльна Михайлівська церква володіла землею, площа якої складала з 33 дес. 40 кв. саж. орних та 16 дес. 248 кв. саж. сінокосних угідь.

У 1835 році на Св.-Михайлівську парафію претендував випускник Київської духовної семінарії Володимир Кисілевич, син священника с. Кищенець Іоанна Кисілевича. В справі про надання священницького місця, розпочатій 24 вересня 1835 року зазначалось, що при Михайлівській дерев'яній церкві садибної землі 3 дес., орної в три зміни по 33 десятини. Дворів 80, а мешканців у них 594 особи (302 чол. і 292 жін.). За штатом має бути один священник і два причетники. Священником служив уже названий нами Михаїл Білінський, а псаломницьку посаду обіймав 22-річний Тимофій Береговський. Священнику М. Білінському виповнилося тільки 47 років і він не був пенсійного

віку, тобто священицька вакансія найближчим часом не передбачалася. Але з лютого місяця він “одержим растройством ума и священнодействовать не может”.²²³ Чи вдалося молодому Кисілевичу зайняти священицьке місце Михайлівської церкви відомостей не маємо. А якщо він і став священиком, то служив він там не довго, так як у 1838 році священицьку посаду обіймав Андрій Захарієвич²²⁴.

План реконструкції уманських передмість в роки військових поселень передбачав знесення Михайлівської церкви з причин її “ветхости” із Звенигородського передмістя і перебудову її на Івангородському передмісті. Та складений полковником Бондаренком план виконаний не був, Михайлівську церкву не знесли, а на Івангородському передмісті у 1857 р. була зведена нова Троїцька церква. До новозбудованої церкви перевели причт із Св.-Михайлівської церкви, а саму церковну будівлю було передано Уманському духовному училищу. Так вона із парафіяльної перетворилася на домову, училищну.

Священиком був призначений Онуфрій Радецький, під керівництвом якого дерев'яна церковна споруда була відремонтована. За організацію ремонту церкви та піклування про її благоустрій о. Онуфрію в 1866 році була оголошена Архіпастирська подяка. А 26 серпня 1866 року його нагородили набедреником. Правління Уманського духовного училища виношувало плани будівництва нової церкви, та за браком коштів було вирішено на перших порах обмежитись ремонтом та переобладнанням старої будівлі. І тільки у 1882 році була збудована нова дерев'яна церква, яка повторювала архітектуру колишньої.

В новозбудованій училищній церкві 8 листопада 1882 року на священика був висвячений смотритель Уманського духовного училища, кандидат богослов'я Миколай Фаворов²²⁵. Обіймав він цю посаду до початку 1886 року, а 2 лютого її зайняв новий смотритель училища - Василій Гошковський²²⁶. 18 липня 1888 року його перевели на місце 2-го священика Києво-Либідської

²²³ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 627. – Спр. 78. – Арк. 5.

²²⁴ ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 232. – Арк. 5.

²²⁵ КЕВ. – 1883. - № 1. – С. 1.

²²⁶ КЕВ. – 1886. - № 5. – С. 20.

Володимирської церкви, а священником училищної Михайлівської церкви 24 липня того ж року став учитель Григорій Левицький.

Наступним священником Св.-Михайлівської церкви був Іоанн Корчинський, якого 26 квітня 1900 р. нагородили скуфією²²⁷. В серпні 1902 року в церкві Уманського духовного училища побував Високопреосвященний Феогніст, Митрополит Київський і Галицький. Він отримав приємні враження від співу вихованців училища і водночас не міг приховати свого невдоволення від побаченої убогої чаші, в якій із срібра була тільки верхня частина. Митрополит зобов'язав священника щонайшвидше придбати нову відповідних розмірів чашу, яка б відповідала своєму призначенню²²⁸.

Із серпня 1908 р. до 28 серпня 1909 року священником училищної Св.-Михайлівської церкви служив Андрій Гаврилович Саббатовський. Саме в цій церкві він прийняв священницький сан і звідси був переведений настоятелем Уманського міського Собору.

А новим священником училищної церкви став Василій Михайлович Тростянський. Тоді йому виповнилося 40 років, священницький сан він прийняв у 1892 році, мав ступінь кандидата богослов'я. В Уманському духовному училищі він обіймав посаду помічника смотрителя і водночас взяв на себе обов'язки священника. Його сумлінне відношення до службових обов'язків було відзначене багатьма нагородами, а 6 травня 1912 року Св. Синод нагородив його наперсним Хрестом²²⁹.

Свято-Троїцька церква

До XIX ст. Івангородське передмістя називалось "Вовкове". По його території пролягав давній шлях з м. Умані через с. Громи до містечка Тернівки. Мешканці передмістя мали свою церкву, про яку згадував мандрівник Павло Алеппський. Подальша історія цієї церкви невідома, ймовірно, вона була зруйнована в трагічний для Умані 1674 рік.

У XIX ст., в період військових поселень їх начальство планувало змінити уманські передмістя і передбачалося

²²⁷ КЕВ. – 1900. - № 10. – С. 188.

²²⁸ КЕВ. – 1902. - № 24. – С. 903.

²²⁹ КЕВ. – 1912. - № 19. – С. 218.

перенесення на Івангородське передмістя Св.-Михайлівської церкви. Однак цього не сталося і за розпорядженням військово-поселенського начальства в 1857 році була споруджена нова цегляна однокупольна церква, яку освятили на честь Святої Трійці. До новозбудованої Троїцької церкви був переведений причт Св.-Михайлівської церкви, а останню передали Уманському духовному училищу.

Св.-Троїцька церква була віднесена до 5-го класу. Її парафію складали мешканці Івангородського передмістя, бувші парафіяни Михайлівської церкви, а згодом і мешканці с. Полянецького. Річ у тім, що військово-поселенське начальство жителів Полянецького вирішило переселити до Умані, а церковна земля полянецького причту була відібрана у відомство військових поселень. Мешканці Полянецького були включені до парафії Троїцької церкви, але після ліквідації військових поселень частина з них повернулась на прадавню територію свого села. Чисельність парафії Троїцької церкви характеризують такі статистичні дані. У 1863 році парафіян налічувалось 1 253 особи (604 чол. і 649 жін.). За даними 1867 року в передмісті Умані налічувалось 118 дворів, в яких мешкало 984-о парафіян. Це були: 25 осіб духовного стану, 201 особа воєнних, 7 міщан і 754 особи тимчасовозобов'язаних та казенних селян. На території с. Полянецького налічувалось $158\frac{3}{4}$ двора, мешканцями яких були 1 275 осіб (121 особа воєнних і 1 154 особи тимчасово зобов'язаних і казенних селян). Отож, усього на території парафії розміщувалось $276\frac{3}{4}$ двора з населенням 2 259 осіб.

У 1870 р. в Полянецькому була збудована нова церква із самостійною парафією і відтоді мешканці села не рахувались парафіянами Св.-Троїцької церкви. Але її парафія продовжувала зростати за рахунок розбудови уманського передмістя. В 1901 році парафіян було вже 2 305 осіб. А в 1910 році їх кількість складала 2 416 душ (1 241 чол. і 1 175 жін.). Станом на 1913 рік, парафіяльних дворів налічувалось 680, а мешкало в них 2 630 осіб (1 339 чол. і 1 291 жін.). За становою належністю їх склад виглядав так: духовенства було 7 осіб, “штатських” – 24, міщан – 480 і селян – 2 119 осіб. Окрім православних, в межах парафії мешкали католики та євреї. У п'яти дворах жило 53 католики і ще в п'яти дворах – 59 євреїв. Усього 112 осіб іновірців. Тому все населення парафії складало 2 742 особи, з яких 2 630 були

православними. Як видно з наведених цифрових показників, парафія Св.-Троїцької церкви щорічно збільшувалось і за 56 років (з 1857 до 1913 р.) зроста удвічі.

Та зростання чисельності парафії не супроводжувалось збільшенням кількості церковного причту. Скоріш навпаки. У перші роки функціонування Св.-Троїцької церкви її причт, за штатом 1842 року, складала 7 осіб. На утримання такого причту із коштів військового відомства виділялось 441 руб. 43 коп. на рік. А в 1867 році річне утримання причту складало 604 рублі. Зокрема: 2 священники отримували по 180 руб., диякон – 90 руб., 2 псаломники – по 50 руб., паламар – 38 руб. і просфорня – 16 рублів. А на початку ХХ ст. церковний причт складала: священник і псаломник в 1910 році та священник, диякон і просфорня в 1913 році. І отримували вони із церковного відомства традиційну для парафіяльних причтів платню: священник – 300 руб., диякон – 100 руб., псаломник – 50 руб. і просфорня – 16 рублів.

Окрім грошової платні, церковний причт мав і інші джерела прибутків. Одним із них була церковна земля. Вище вже зазначалося, що причт Михайлівської церкви після її передачі духовному училищу був переведений у новозбудовану Троїцьку церкву. Разом з причтом до церкви відійшли і його землі. Та з утворенням військових поселень їх начальство частину церковної землі самовільно відібрало. Тому священник Троїцької церкви Никифор Захарієвич 26 липня 1864 року подав позов до Уманського повітового суду з вимогою повернути бувші церковні землі. В суді він дав таке пояснення: “по плану, составленному с согласия бывшей владелицы конфискованого в казну Уманского имени графини Потоцкой землемиром Сеницким в 1913 году, для священно- и церковнослужителей Свято-Михайловской церкви, причт коей с его землями причислен к Троицкой церкви, было отмежено сенокосной земли 16 дес. 978 кв. саж. 1-й волости Киево-Подольского поселения по транспортной дороге из Умани в г. Одессу и в урочище, называемом Писаркою... этой землей причт владел по 1861 год. В этом 1861 году не известно ему с чьего разрешения местное поселенное начальство из числа сенокосной земли отобрало почти две части и отдало во владение поселянам, оставя в его распоряжении 4 дес. 123 саж.”²³⁰ Після такого пояснення,

²³⁰ ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 139. – Арк. 38.

очевидно за вимогою суду, священник “представил полученный из Епархиального ведомства подлинный план на всю землю, отведенную для священно- и церковнослужителей Св. Михайловской церкви в количестве 49 дес. 1 651 саж.”²³¹ Судовий процес тягнувся майже шість років і нарешті 13 березня 1870 року Київська Казенна палата ухвалила такий вердикт: “...отобранную произвольно Военным поселением от Свято-Троицкой церкви г. Умани в 1861 году сенокосную землю в количестве 9 дес. 855 кв. сажней... признать собственностью Свято-Михайловской церкви и изъяв эту землю из владения казны возвратитъ причту Св.-Троицкой церкви”²³². Після повернення частини відібраної землі, площа земельних угідь Св.-Троїцької церкви складала 42 десятини.

Ще одним джерелом прибутків для кліру був причтовий капітал. У 1910 році у вигляді відсотків від 51 руб. 53 копійок причт отримав 2 рублі. Більш потужним джерелом фінансування були “кружечные доходы”. Кожного року вони складали різні суми, а для прикладу, у 1913 році було зібрано 666 руб. 04 копійки. Казенна платня, користування земельними угіддями, прибутки від капіталу, “кружечные доходы” та ін. забезпечували матеріальну стабільність життя церковного кліру. А збудоване за земські кошти житло для причту надавалось у службово-тимчасове користування.

Першим священником Св.-Троїцької церкви був Андрій Захарієвич. Як уже повідомлялося, спочатку він служив у Михайлівській церкві, а у 1857 році з усім її причтом був переведений до новозбудованої Троїцької церкви. Його син Никифор Андрійович Захарієвич, закінчивши духовну семінарію, 25 травня 1848 року Митрополитом Київським Філаретом був рукопокладений на священника до тієї ж Михайлівської церкви. Андрій Захарієвич служив у Троїцькій церкві, ймовірно, до листопада 1863 року. А вийшовши за штат, він перебував у Лебединському монастирі²³³. На звільнене ним священницьке місце був рукопокладений 1 грудня 1863 року випускник семінарії Іоанн Феодорович Зелінський.

²³¹ Там само.

²³² Там само. – Арк. 81.

²³³ ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 990. – Арк. 3.

А молодий Захарієвич – Никифор Андрійович за розпорядженням військово-поселенського начальства з 29 січня 1854 року служив ще й Законоучителем в школі кантоністів, що діяла при Уманському Царициному Саду. За сумлінне виконання цих обов'язків, 12 грудня 1855 року він отримав подяку військового начальства. В 1856 році була ще одна подяка і перша нагорода за священнослужіння – набедреник. А 29 червня 1859 року, за поданням військового начальства, Митрополит Філарет призначив Никифора Захарієвича Старшим священиком 1-го округу військових поселень і співробітником єпархіального попечительства бідними духовного звання. 6 квітня 1865 року він отримав оксамитову фіолетову скуфію, а в 1866 році – Архіпастирську подяку і благословіння Боже. У 1867 році йому виповнився 41 рік і з дружиною Олександрою Дмитрівною вони виховували чотирьох дітей. Старшому із них – Митрофану виповнилось тоді 14 років, доньці Софії було 13, ще одній доньці Леоніді було 9, а наймолодшій у сім'ї – Олімпіаді йшов тільки 8-й рік.

Разом із Никифором Захарієвичем, другим священиком Св.-Троїцької церкви, як уже знаємо, з 1-го грудня 1863 року служив Іоанн Зелінський. У 1867 році йому виповнилося 29 років і з дружиною Оленою Луківною вони мали 3-річну доньку Катерину.

Третім членом причту був диякон. Це місце з 1849 року обіймав Марко Ілліч Гвоздицький. У 1846 році його виключили із середнього відділення Київської Духовної семінарії і призначили учителем у Васильківське парафіяльне училище. 15 грудня 1849 він був рукопокладений на диякона до Св.-Михайлівської церкви передмістя Умані, звідки і був у складі її причту переведений до Троїцької церкви. У 1867 році йому виповнився 41 рік і у нього з дружиною Анастасією Яківною підростала 13-річна донька Олена.

Посаду першого псаломника обіймав Агафон Якович Комарницький. Це був священицький син, котрий в духовних навчальних закладах не навчався. 28 травня 1850 року він став паламарем у Липовецькому повіті. А 31 серпня 1851 року єпархіальне начальство перемістило його до Соборно-Миколаївської церкви м. Умані. За указом Київської консисторії 31 серпня 1855 року його переведено дячком до Св.-

Михайлівської церкви передмістя Умані, звідки він з усім причтом перебрався у новозбудовану Троїцьку церкву. В 1867 році йому йшов 42-й рік. Його сім'ю складали дружина Надія Іванівна і четверо дітей: 6-річний Антоній, 12-річна Олімпіада, 10-річна Неоніла і 2-річна Ксенія.

Друге псаломницьке місце з 1864 року займав Феодор Маркович Оклієвський. Це був син псаломника, який з батьком вивчив слов'янську граматику та церковний устав. У 1845 році він склав іспит на псаломника і отримав псаломницьке місце в містечку Ладижинці. Звідти 11 травня 1863 року його перевели у Сквирський повіт. А 31 березня 1864 року він зайняв 2-е псаломницьке місце Св.-Троїцької церкви. У 1867 році йому виповнилося 38 років і з дружиною Марією Яківною вони виховували трьох дітей: 5-річного Якова, 14-річну Євгенію та 7-річну Дарію.

Ще одним штатним причетником був паламар. З 1850 року паламарські обов'язки виконував Ємеліан Карпінський. Він народився в сім'ї псаломника, духовних навчальних закладів не закінчував, а самотужки вивчивши російську граматику, в 1844 році Київською Духовною консисторією був призначений до Уманського духовного правління сторожем. У 1848 році за Архіпастирською резолюцією від 13 червня він став паламарем в с. Громах. А 4 травня 1850 року його звідти перевели на паламарське місце до Уманської Св.-Михайлівської церкви, де 12 червня 1852 року він був "посвящен в стихарь к той же церкви". У 1867 році йому йшов 42-й рік і з 40-річною дружиною Меланією дітей вони не мали.

Місце просфорні при Троїцькій церкві у 1867 році займала 53-річна священицька вдова Домнікія Бутовська. Вона мешкала з двома дітьми: 17-річним Антонієм та 12-річною Анастасією.

Таким був церковний клір Св.-Троїцької церкви упродовж першого десятиріччя її функціонування (1857-1867 рр.). Священик Никифор Андрійович Захарієвич служив у Троїцькій церкві до 1876 року, а 2 січня 1876 р. помер²³⁴.

В тому ж 1876 році, 1 серпня на священика Св.-Троїцької церкви був рукопокладений Яків Іоаннович Сташевський. Він народився 9 жовтня 1852 року в сім'ї священика, в 1873 р. закінчив Київську духовну семінарію і упродовж 1873-1876 рр.

²³⁴ КЕВ. – 1876. - № 3. – С. 22.

учителював у м. Смілі. Звідти його і перевели до Умані. Першу нагороду за священницьку службу – набедреник він отримав 31 серпня 1883 року. Окрім священницьких обов'язків, він виконував ще інші доручення єпархіального начальства. Упродовж 1882-1886 рр. за наказом Київської Духовної консисторії за № 42 812 він безкоштовно виконував треби і проводив релігійно-моральні бесіди у 44-му резервному батальйоні. У 1888-1893 роках він виконував обов'язки члена Уманського повітового відділення Київської Єпархіальної Училищної ради. А з 1896 року за розпорядженням попечителя Київського навчального округу і при погодженні із єпархіальним начальством його призначено Законоучителем в основних класах Уманського міського 2-класного училища. Сумлінне виконання названих вище обов'язків відмічалось вищим церковним керівництвом і о. Яків Сташевський отримав такі нагороди: 5 лютого 1891 р. – оксамитову фіолетову скуфію, 5 травня 1903 р. – камилавку і 5 травня 1910 року – золотий наперсний Хрест. Тоді ж, у травні 1910 року Якова Сташевського призначено духовником міського благочиння Умані²³⁵. Ці обов'язки він виконував і в 1913 році. Про його сімейне життя вдалося з'ясувати, що тоді він був вдівцем. Старша його донька – Вікторія, 1879 р. н., була заміжня за мировим суддею 3-ї дільниці Костянтином Федоровичем Михалевським. А молодша – Ольга, 1883 р. н., була дружиною поруччика 175-го піхотного Батуринського полку Володимира Васильовича Львовського.

Другим штатним кліриком Св.-Троїцької церкви з 1897 року служив Григорій Щупаковський. Він з 1909 року мав дияконський сан, а обіймав спочатку псаломницьку посаду. Про нього відомо, що народився 30 вересня 1864 року в сім'ї псаломника. В 1879 році він вибув із 1-го класу Уманського міського 2-класного училища. Упродовж 1882-1887 років він учителював у школі с. Синиці. А в 1887 році Київська Духовна консисторія спеціальним указом за № 5 369 задовольнила прохання Григорія Прокоповича Щупаковського про призначення на посаду псаломника і він отримав псаломницьке місце при Св.-Успенській церкві с. Голяківки Уманського повіту. Прослуживши псаломником десять років, консисторським указом за № 7 378 Григорій Щупаковський в 1897 р. був переведений до

²³⁵ КЕВ. – 1910. - № 23. – С. 223.

Троїцької церкви уманського передмістя. До 1909 року він служив псаломником аж поки за резолюцією Високопреосвященного Флавіана, Митрополита Київського і Галицького, Преосвященним Інокентієм, єпископом Канівським був рукопокладений в сан диякона. В 1913 році Григорій Щупаковський обіймав дияконську посаду, яка була введена замість псаломницької. Тоді він з дружиною Іриною Павлівною мав двоє вже дорослих дітей. Син Олександр, 1889 р. н., перебував на військовій службі, а другий їх син – Віктор, 1891 р. н., служив в Уманському казначействі.

Просфорнею при Св.-Троїцькій церкві у 1913 році служила священицька донька Олександра Никифорівна Захарієвич, яка мешкала зі своєю сестрою Олімпіадою.

Отож, причт Троїцької церкви у складі священика, диякона та просфорні задовольняв релігійні потреби численної православної пастви і під керівництвом св. Якова Сташевського опікувався храмом Божим. Взірцева служба о. Сташевського та сумлінне виконання ним церковно-адміністративних обов'язків стали підставою для високої відзнаки. 29 червня 1917 року за рішенням Св. Синоду він був піднесений до гідності протоірея.

Свято-Варваринська церква

(при Уманській тюрмі)

У новозбудованій 2-поверховій будівлі Уманської тюрми 1865 року була влаштована домова церква. Вона як і вся тюрма була збудована з каменю з такою ж дзвіницею із стовбовидним дзвоном. Престол в ній був один – в ім'я Св. великомучениці Варвари, від чого і церква називалась Варваринська. До будівництва нової тюрми в місті діяв т. зв. “Городской Острог”, який не мав власної церкви. Християнські треби для арештантів відправляли священнослужителі міських церков. Померлих тюремних в'язнів відспівували та ховали теж запрошені для цього духовники. В дослідженнях уманських краєзнавців з приводу цього зберігається такий документ: “Уманская военно-городская полиция честь имеет покорнейше просить Его Высокопреосвященство господина протоирея Аполония Стаховского приказать кому-либо из священников пожаловать в Уманский городской острог для предания земле по обряду христианскому тела умершего крестьянина Якова Мышака.

Декабря 19 дня 1845 года. Заведующий острогом квартальный надзиратель Сапожников²³⁶. Мабуть подібні запрошення створювали незручності для священиків та й арештанти часто просили спілкування із священиком, а то й покаяться чи посповідатись. Тому Уманське тюремне відділення виділило кошти для будівництва церкви при тюрмі і для оплати праці священика. В 1862 році Уманське Духовне правління призначило для богослужіння і здійснення християнських треб для арештантів уманської тюрми священика Уманського Св.-Миколаївського Собору Федора Стефановича Соловйова. У нововідкритій Св.-Варваринській тюремній церкві він і служив до 1870 року.

Облаштовували нову церкву, як кажуть, усім миром. Частину церковного начиння передали з Уманського Собору, частину з інших церков, а на найнеобхідніше збирались добровільні пожертвування. Загальне керівництво творенням нового храму здійснював настоятель Миколаївського Собору протоірей Димитрій Єльчуков. Активним і дуже діяльним помічником йому у цій справі був священик Уманського Училища Садівництва Матвій Лободовський. Обом їм за створення церкви при тюрмі була оголошена Архіпастирська подяка і благословіння Боже.

Штат нової церкви Митрополит Арсеній затвердив 12 березня 1871 року. Там мав служити один священик, якому встановлювалась платня 400 руб. на рік, що мала виплачуватись із коштів тюремного відділення. Тоді ж митрополичим указом священиком Варваринської церкви був затверджений Даниїл Дмитрович Крамаренко. Це був священицький син, який упродовж 1837-1843 рр. навчався в Київській семінарії, а закінчивши навчання учителював. 18 липня 1844 року в с. Чичиркозівці Звенигородського повіту відбулася його священича хіротонія. І служив священиком він там чотири роки, а 14 серпня 1848 р. Семінарське Правління призначило його учителем Києво-Софіївського духовного училища. З 30-го серпня 1850 р. його затвердили економом того ж училища. Та за власним бажанням він звільнився із училищного єпархіального відомства і 24 січня 1851 року отримав призначення парафіяльним священиком в с.

²³⁶ Кочережко Я. М. Опис Уманських церков і монастирів. Рукопис / Уманський краєзнавчий музей. НФВ. – 1977. – С. 35.

Пальчик Звенигородського повіту. З 28-го червня 1862 року Даниїл Крамаренко був Законоучителем Хабенського народного училища, а з 28 травня 1863 року упродовж двох років він викладав Закон Божий в Златопольському повітовому дворянському училищі і водночас служив священиком тамтешньої училищної церкви. 28 травня 1865 року його переведено Законоучителем в Шукайводівське народне училище, а з 29 липня 1869 р. він Законоучитель Уманського 2-класного народного училища. Саме звідти 12 березня 1871 року його перевели на священицьке місце до Св.-Варваринської церкви. Паралельно із священнослужінням, з 11-го серпня 1871 року він викладав Закон Божий в підготовчих класах Уманського народного училища.

З нагород Даниїл Крамаренко мав: грамоту, хрест і медаль в пам'ять Кримської війни, набедреник (1870 р.), скуфію (1874 р.) і камилавку (1878 р.). Звільняючись із училищного відомства, від міністерства народної освіти він отримав половинний пенсіон в 200 руб. щорічно, а з 3 квітня 1881 року він отримував повну пенсію. У 1884 році окрім пенсії, він отримував ще 180 р. казенної платні і 120 руб. за навчання арештантів. Так як тюремна церква парафії не мала, то відсутніми були традиційні для парафіяльних церков інші джерела прибутків – доходи від землі та церковного капіталу, плата за треби тощо.

Про кількість богомільців Св.-Варваринської церкви маємо відомості за 1884 рік. Це одна особа духовного стану (свящ. Д. Крамаренко був тоді вдівцем і мешкав сам), 40 дворян, 13 воєнних, 27 міщан і 131 особа тимчасово зобов'язаних та казенних селян. Усього 212 осіб. Ще при тюрмі числилось 2-є католиків і 23-є євреїв, та вони до парафіян не відносились. Священик Даниїл Крамаренко навчав 107 арештантів, які виявили бажання почути слово Боже і отримати хоч елементарні знання. До останніх днів свого життя він прагнув просвітити заблукавші душі в'язнів тюремного замку і повернути їх на шлях істини. Помер Даниїл Дмитрович Крамаренко 19 лютого 1888 року²³⁷.

Його наступником був Костянтин Мацкевич, котрий 19 листопада 1889 року прийняв священицький сан в Св.-

²³⁷ КЕВ. – 1888. - № 14. – С. 207.

Варваринській церкві²³⁸. Про нього відомо, що він здобував освіту в Київській семінарії, але навчання не закінчив і, за власним бажанням звільнившись із богословського класу, у 1869 році розпочав учительську діяльність. У 1885 р. його висвячено на диякона церкви с. Кочержинець, в 1889 р. – переведено у с. Черповоди, звідки він перейшов на священницьке місце до тюремної церкви. Був одружений і виховував четверо дітей. У 1901 році 54-річний Костянтин Мацкевич подав прохання про переведення його на нововідкриту парафію в передмісті Умані “Міщанка”. Своє прохання він мотивував тим, що вже 12 років служить в тюремній церкві, яка закрита для сторонніх відвідувачів, при ній немає ні квартири, ні землі, ні прибутків. А для причту нової церкви на Міщанці виділене житло. Тому він висловив бажання перейти на Міщанку, отримати житло і водночас залишатися священником тюремної церкви. Та благочинний уманських міських церков Василій Кудрицький відмовив Костянтину Мацкевичу у задоволенні його прохання^{239 47}.

Священик Костянтин Мацкевич служив у Св.-Варваринській церкві до осені 1903 року. За священницьке сумління 31 січня 1902 року його нагородили набедреником і він щоденно ніс слово Боже до відступників, злочинців та інших арештантів уманської тюрми. Земний шлях його скінчився 26 жовтня 1903 року²⁴⁰.

З 19-го листопада 1903 року на вакантне священницьке місце до Св.-Варваринської церкви був переведений св. с. Клюкова Таращанського повіту Миколай Кудрицький. З 1889 року він був вдівцем, донька його навчалися в Київському духовному жіночому училищі, а в Умані мешкала уся родина і він 27 лютого 1902 року надіслав до Київської духовної консисторії рапорт з проханням перевести його до новозбудованої уманської церкви на Міщанці. Та замість Міщанки він потрапив до домашньої церкви уманської тюрми.

Упродовж серпня 1904 – грудня 1905 років велася справа по доповідній записці св. Миколая Кудрицького на ім'я Митрополита Київського і Галицького Флавіана про збільшення

²³⁸ КЕВ. – 1889. - № 46. – С. 774.

²³⁹ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1 052. – Спр. 296. – Арк. 4.

²⁴⁰ КЕВ. – 1903. - № 37. – С. 627.

платні священику тюремної церкви. У архівній теці по цій справі зберігаються прохання самого священика, клопотання благочинного уманських церков, пояснювальна записка тюремного управління, довідка про кількість арештантів (до 200 душ) тощо, але рішення єпархіального начальства відсутнє²⁴¹. Мабуть священику у його проханні було відмовлено. Замість збільшення платні його в 1906 році перевели парафіяльним ієреєм в с. Якимівку Таращанського повіту, але невдовзі, 12 жовтня того ж року, повернули назад²⁴². І лише 20 грудня 1906 року він отримав призначення в с. Овечаче Бердичівського повіту, а тамтешнього священика перевели до Умані.

Так, 12 жовтня 1906 року священиком Св.-Варваринської церкви став Петро Іванович Безвенглінський, який упродовж наступних 10 років проповіддю, добрим словом та християнською мудрістю просвітлював будні арештантів уманської тюрми. Сам він був священицьким сином, у 1885 році закінчив Київську духовну семінарію і розпочав трудову діяльність учителем в с. Овечачому Бердичівського повіту. В 1887 р. він вже псаломник с. Лузарівки Черкаського повіту. Ще через три роки, у 1890 р. єпископ Іриней рукопоکлав його на священика Св.-Михайлівської церкви с. Паріївки Липовецького повіту. Та в 1893 році він знову в с. Овечачому, звідки і був переведений до Умані. Ставши священиком Варваринської церкви, він перейняв на себе нелегку місію духовного пастиря людей, що опинилися за тюремними ґратами. Та його досвід, благочестя, беззавітне служіння християнськими цінностями створили авторитет ієрея і вже в 1907 році він був призначений другим духовним слідчим 1-го благочинницького округу²⁴³. У 1911 році Петра Безвенглінського нагородили камилавкою. Виконання священицьких обов'язків він поєднував із учительською діяльністю. З 26-го лютого 1907 року до 1 серпня 1913 року він викладав Закон Божий в жіночій приватній гімназії А.В. Левицької, а з 1 серпня 1913 року був Законоучителем в уманській жіночій міністерській гімназії. І ця його діяльність

²⁴¹ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1 056. – Спр. 233. – Арк. 1-6.

²⁴² КЕВ. – 1906. - № 42. – С. 437.

²⁴³ КЕВ. – 1907. - № 38. – С. 558.

знаходила схвалення у церковного начальства. До 6 травня 1914 року Синод нагородив його наперсним Хрестом.

У 1913 році Петру Івановичу Безвенглінському йшов 50-й рік. З дружиною Анфісою Андронниківною вони мали четверо дітей. Син Борис, 1893 р. н., навчався в Київському університеті, доньки Тетяна, 1895 р. н., та Ірина, 1902 р. н., навчалися в Уманській гімназії, а найменший в сім'ї – Георгій, 1905 р. н., був ще при батьках. Подальша доля дітей нам невідома, але одна цікава деталь про Бориса Безвенглінського. Здобувши освіту, він працював в Умані і з-під його пера вийшло гарне дослідження: “Географічно-природничий нарис Уманщини” (1927 р.).

Повертаючись до Св.-Варваринської церкви, наведемо дані про її богомільців у 1913 році. Ними були: 6 осіб (3 чол. і 3 жін.) духовного стану, тобто сім'я священника П. Безвенглінського, 4 дворян, 18 міщан і 266 осіб (230 чол. і 36 жін.) селянського стану. Усього 294 особи. Нагадаємо, що в 1884 році їх було 237 осіб. За 29 років чисельність богомільців збільшилась на 57 осіб. Духовному пастирю арештантів потрібно було з подвійною енергією працювати з цими людьми. Кожен з них з різних причин потрапив до тюрми, але загрубілі чи скривджені душі мав лікувати саме священник.

Петро Іванович Безвенглінський служив у Св.-Варваринській церкві до 1916 року, а потім його перевели до Преображенської церкви с. Старих Монастирищ Липовецького повіту. На його місце до тюремної церкви прислали тамтешнього священника Миколая Купрієвича. За відомостями Я. Кочережка, домова церква при тюрмі діяла до 1922 року.

Маріє-Магдалинівська церква

(при Уманському училищі садівництва і землеробства)

Височайшим розпорядженням заснована 1844 року в м. Одесі сільськогосподарська школа садівництва в серпні 1859 року була переведена до Умані. За рішенням міністерства державного майна в будинку цієї школи 22 липня 1863 року була відкрита 3-ярусна, однокупольна церква. Її освятили в ім'я Св. Рівноапостольної Марії Магдалини, а парафіянами стали службовці училища садівництва та парку “Софіївка”, учні, мешканці Софіївської Слобідки. Височайше затверджений в 1863 році штат передбачав дві посади: священника з окладом 400 руб.

та псаломника з окладом 120 рублів. Земля для причту не виділялася.

Першим священиком домової училищної церкви 4 вересня 1863 року було затверджено Матвія Космовича Лободовського, який з 12 червня 1859 року служив Законоучителем в Головному Училищі Садівництва. Народився він у священицькій родині, з 1845 до 1849 року в Київській Духовній семінарії він вивчав: богословські, філософські, словесні, історичні науки, фізику, математику, катехізічне вчення, богослужебні книги, обрядовість, народну медицину, сільське господарство, природничі науки, латинську, грецьку, французьку мови тощо. Опанувавши семінарський курс, 31 липня 1849 року він отримав призначення учителем в 2-й клас Богуславського парафіяльного училища та 5-м учителем Богуславського повітового духовного училища. 5 січня 1854 року його з Богуслава перевели до Уманського Духовного училища. В тому ж році відбулася його свяченича хіротонія. 17 травня 1859 року Матвія Лободовського нагородили набедреником і в тому ж році за резолюцією Митрополита Ісидора його призначили Законоучителем в Головне Училище Садівництва, звідки він був переведений до училищної церкви. За представленням директора училища, 4 квітня 1865 року Св. Синод нагородив св. Лободовського скуфією. Ще він мав Хрест на Володимирській стрічці і бронзову медаль на Андріївській стрічці в пам'ять Кримської війни 1853-1856 років. За священицьку посаду він отримував 400 руб., за викладання Закону Божого – 150 р. і за викладанням латинської мови – 200 руб., усього 750 руб. на рік. У 1867 році Матвію Космовичу Лободовському виповнилось 40 років і з дружиною Єлизаветою Яківною вони мали 4-річного сина Олексія.

З 19-го вересня 1863 року псаломником до нововідкритої Маріє-Магдалинівської церкви призначено Ананія Филиповича Куликовського. Це був священицький син, який закінчив Кам'янець-Подільське духовне училище і з 1849 до 1856 р. співав в Архієрейському хорі. Потім він продовжував навчання в Кам'янець-Подільській духовній семінарії, але повного курсу не закінчив. За власним бажанням він перемістився із Подільської до Київської єпархії і 27 лютого 1857 року поступив послушником до Києво-Братського монастиря. Преосвященний Антоній, єпископ Чигиринський 8 травня 1858 року “посвятил

его в стихарь”. З 16-го березня 1860 року Ананія Куликовський служив дяком Уманського Св.-Миколаївського Собору. За власним бажанням 24 жовтня 1862 року він перевівся до Св.-Параскевської церкви в с. Війтівку, одночасно зайнявши посаду учителя волосної школи. Саме звідти у 1863 році його перевели до училищної церкви. А 30 вересня 1865 р. за клопотанням директора Училища садівництва Митрополит Арсеній висвятив Ананію Куликовського на диякона Маріє-Магдалинівської церкви. Платню він отримував 240 руб. (120 р. за посаду псаломника і 120 руб. за викладання нотного співу). У 1867 році йому виповнилось 32 роки. Одружений він був на дворянці Анні Єлисеївні, але дітей подружжя ще не мало.

Священик Матвій Лободовський та псаломник Ананія Куликовський – оце і був увесь причт Маріє-Магдалинівської церкви у перші роки її функціонування. Церковним старостою з 1867 року був викладач російської словесності, колезький асесор Петро Лямстрі. А парафіян училищної церкви тоді було 95 осіб (72 чол. і 23 жін.). Серед них осіб духовного стану було 5, чиновників – 18, інших службовців – 24, праволсавних учнів Училища садівництва – 45 юнаків та вірмено-григоріан – 3 особи. Матвій Космович Лободовський служив в училищній церкві упродовж 12-ти років. 18 квітня 1875 року його нагородили наперсним Хрестом²⁴⁴, а 1 червня того ж року він змінив місце служби. За власним бажанням він був переведений до Києво-Подольської Хрестовоздвиженської церкви²⁴⁵.

Новим настоятелем домової Маріє-Магдалинівської церкви 30 червня 1875 року був призначений Законоучитель Уманського училища землеробства і садівництва Федір Стефанович Соловйов. Основні віхи його життєвого шляху до цього призначення викладені нами у нарисі про Уманський Св.-Миколаївський Собор, так як в червні 1860 р. він прийняв там священство і деякий час служив там. А перейшовши до училища, він став Законоучителем і водночас священиком училищної церкви. З 19-го серпня 1875 року він викладав в училищі й латинську мову, а з 6 вересня 1876 року ще й російську історію. Його священицька і викладацька діяльність заслуговувала відзначення і 15 квітня 1878 року він удостоївся наперсного

²⁴⁴ КЕВ. – 1875. - № 11. – С. 118-119.

²⁴⁵ КЕВ. – 1875. - № 12. – С. 139.

Хреста. З 17-го вересня 1878 року він викладав ще й всесвітню історію, та в 1880 році через хворобу очей відмовився від викладання цього предмета. В 1882 році за проханням педагогічної ради Уманського училища землеробства і садівництва Федір Соловйов знову погодився викладати всесвітню історію. Його сумління і взірцеве виконання священницьких та учительських обов'язків були високо оцінені: 15 травня 1883 року Ф.С. Соловйова нагородили Орденом Св. Анни 3-го ступеня. Відзначалася і його місіонерська діяльність, зокрема підкреслювалось те, що близько 30-ти осіб з інших конфесій під його впливом прийняли православ'я.

Сімейне життя Федора Стефановича Соловйова теж варте уваги. За даними 1884 року, подружжя Соловйових – Федір Стефанович і Олена Василівна – виховували семеро дітей. Старшому сину Івану було тоді 16 років, В'ячеславу – 14 р., Андрію – 8 р., Василю – 6 р., Марії – 12 р., Євгенії – 4 р. і Євдокії – 2 роки. Окрім наймолодшої в сім'ї – Євдокії, всі старші діти навчалися. І враховуючи сумлінну службу батька та прагнення дати освіту всім дітям, 1 липня 1881 р. вище церковне начальство ухвалило рішення про виділення матеріальної допомоги для виховання дітей (по 100 руб. щорічно упродовж 6-ти років). Думається, що при казенній фінансовій підтримці батьки змогли дати пристойну освіту своїм дітям.

На відміну від великої родини священника Ф. Соловйова, сім'я диякона, котрий водночас з ним служив у Маріє-Магдалинівській церкві, була маленькою. У 1884 році диякон був вдівцем з двома дітьми: 17-річним Іваном та 14-річною Анною. Дияконські діти теж навчалися, але, напевне, за батьківський кошт. Дияконом з 1871 року служив Георгій Георгійович Пашута. Він народився 23 квітня 1838 року в сім'ї священника с. Кузьминців Гайсинського повіту Подільської губернії. Навчався в Подільській Духовній семінарії, та за власним бажанням залишив навчання і 30 жовтня 1859 року був зачислений в число співаків Подільського Архієрейського хору. Висопреосвященним Леонтієм, Архієпископом Подільським і Брацлавським 4 листопада 1865 року був рукопокладений на диякона Св.-Михайлівської церкви с. Дашківців Кам'янецького повіту на псаломницьке місце. З 22-го лютого 1866 року його перевели в с. Війтівку Ольгопільського повіту. А 19 травня 1871 року за

представленням директора Уманського училища землеробства і садівництва, резолюцією Висопроеосвященного Арсенія, Митрополита Київського і Галицького Георгія Пашуту перевели в Київську єпархію дияконом домової училищної церкви на посаду псаломника. На цій посаді він прослужив 7 років і 15 червня 1878 року у відповідності з Височайше затвердженим штатом для Уманського училища його призначено штатним дияконом Маріє-Магдалинівської церкви.

Священик Федір Соловйов і диякон Георгій Пашута правили службу Божу для невеликої кількості мирян. У 1884 році в Уманському училищі землеробства і садівництва навчалось 114 юнаків. З них православних були 78 осіб, а 24 учні були римокатоликами, 2 – вірмено-григоріанами, 2 – лютеранами і 8 – іудеями. Окрім 78 учнів, православними мирянами були: 12 осіб духовного стану, 22 дворян і 13 різночинців. Тобто усього училищного православного люду налічувалось 125 осіб. Це був постійний, так би мовити, училищно-церковний контингент, а для здійснення християнських треб та у свята до церкви приходили мешканці уманського передмістя “Софіївська Слобідка.”

Св. Федір Стефанович Соловйов служив у Маріє-Магдалинівській училищній церкві упродовж 12-ти років. В останній рік свого перебування на цій посаді, тобто в 1887 році до дня Пасхи він удостоївся високої відзнаки – сану протоірея²⁴⁶. А 28 червня 1887 року було задоволено його прохання про переведення на вакансію 2-го священика Успенського Собору м. Бердичева²⁴⁷. Того ж року, 14 вересня, диякон Георгій Пашута був рукопокладений на священика позаштатної церкви с. Степківки Уманського повіту. У 1887 році повністю змінився причт училищної церкви.

Новим її настоятелем було призначено протоірея Миколая Фаворова (зятя настоятеля Уманського Собору Іоанна Зелінського). З лютого 1884 до 1886 року він служив настоятелем Св.-Миколаївського Собору, звідки і був переведений до Уманського училища землеробства і садівництва. В училищній церкві він служив 17 років. Священнослужіння він поєднував з викладацькою діяльністю: в училищі обіймав посаду

²⁴⁶ КЕВ. – 1887. - № 14. – С. 282.

²⁴⁷ КЕВ. – 1887. - № 25. – С. 470.

Законоучителя. Сумлінне виконання обов'язків протоіреєм М. Фаворовим дістало високу оцінку. До 6 травня 1899 року його нагородили Орденом Св. Анни 3-го ступеня. Це була остання нагорода, отримавши яку він прослужив ще п'ять років і 6 червня 1904 року помер.

Його наступником на священицькому місці Маріє-Магдалинівської церкви був протоірей Михаїл Нечаєв, служба якого 6 травня 1908 року була відзначена теж Орденом Св. Анни 3-го ступеня. Служив він в училищній церкві до 1913 року. А 23 вересня 1913 року священицьке місце в домовій церкві Училища землеробства і садівництва зайняв кандидат богослов'я Василій Коротун. Та його перебування на ієрейській посаді було коротким, так як 8 січня 1914 року заштатного священика Макарія Сергієва було призначено на вже вільне священицьке місце. Він був чи не останнім священиком Маріє-Магдалинівської церкви. Бо зі встановленням радянської влади церкву закрили.

Іоанно-Богословська церква

(на Міщанці)

На цвинтарі Уманського Собору замість дерев'яної цвинтарної церкви у 1905-1907 рр. будувалася нова цегляна, однокупольна з дзвіницею, церковна будівля. Так замість цвинтарної в передмісті Умані "Міщанка" постала нова парафіяльна церква.

Її парафія була невеликою. У 1910 році парафіян налічувалось 441 особа (212 чол. і 229 жін.). До 1913 р. їх чисельність подвоїлась. На території парафії розміщувалось 113¹/₄ двора, мешканцями яких було 927 осіб (453 чол. і 474 жін.). Серед усіх мешканців парафії осіб духовного стану було 9, дворян – 49, селян – 113 і міщан – 756 осіб.

Таку кількість парафіян обслуговував церковний причт із двох осіб: священик та псаломник. Платня причетникам була встановлена вище традиційної. Так, священик отримував 600 руб. щорічно (300 р. казни і 300 р. доплачували парафіяни), а псаломнику виплачували 100 р. із казни і 100 р. від міста. Це було пов'язане з тим, що причт не був наділений землею, як не було і церковної землі. Лише 1 дес. займала церковна садиба. Що стосується інших джерел фінансування причту, то вони були.

Наприклад, у 1913 році “кружечные доходы” склали 1 000 рублів. На території парафії діяв цегельний завод, який робив благочинні внески на користь храму та його причту. Були, напевне, і добровільні пожертвування благодійників.

На священицьке місце до І.-Богословської церкви претендувало відразу кілька осіб. Вище вже називалися їх імена. Це були: священик Св.-Варваринської (тюремної) церкви Костянтин Мацкевич, а пізніше – священик Миколай Кудрицький. Та обом їм було відмовлено. А першим ієреєм новозбудованої І.-Богословської церкви став Олександр Іванович Козловський. Він народився у священицькій родині і, закінчивши у 1869 році Київську духовну семінарію, спочатку учителював. До 1876 року він викладав російську словесність у 2-класному міському училищі. Саме в учительстві він нагороджений чином титулярного радника (1876 р.). А на священика він був рукопокладений 1876 року в церкві с. Рубаний Міст. Там він служив до 1904 року, а потім його перевели до І.-Богословської церкви уманського передмістя.

До переводу на Міщанку Олександр Козловський здобув чималий досвід, служив на різних посадах і за сумлінну службу мав не одну нагороду. Так, у 1882-1883 роках він виконував обов'язки помічника благочинного, з 1885 року служив на посаді повітового спостерігача за церковнопарафіяльними школами Уманського повіту, а з 1896 року був благочинним. Його взірцева служба на всіх ділянках церковного життя відзначалась єпархіальним начальством. У 1883 році його нагородили набедреником, у 1886 р. – скуфією, у 1896 р. він отримав благословіння Св. Синоду, а у 1897 році був удостоєний камилавки. З послужного списку Олександра Козловського видно, що приміську парафію І.-Богословської церкви очолив досвідчений і знаний у повіті духовник.

На псаломницьке місце до новозбудованої Іоанно-Богословської церкви, призначили Петра Івановича Боряковського. Він мав освіту духовного училища, був одружений, але дітей подружжя ще не мало. Та він не довго служив на Міщанці. 22 квітня 1911 року на вже вільне псаломницьке місце був переведений бувший псаломник Сквирської Успенської церкви Іоаким Гарницький²⁴⁸. Але і він не

²⁴⁸ КЕВ. – 1911. - № 18. – С. 182.

затримався в І.-Богословській церкві, бо вже 22 червня того ж 1911 року псаломником призначили випускника семінарії Василя Корнілова²⁴⁹. Та й він, не прослуживши й року, 6 квітня 1912 року, за власним бажанням був звільнений за штат.

На вакантне псаломницьке місце І.-Богословської церкви у 1912 році був призначений Стефан Андрійович Калачнюк. Це був селянський син, який у 1891 році закінчив Красилівське 2-класне Міністерське училище і отримав учительське місце в церковнопарафіяльній школі м. Черкас. Попрацювавши там, у 1894 році він перевівся на таку ж посаду у с. Чемериське Звенигородського повіту. У 1899 році в с. Пісчаній того ж повіту він став псаломником. Там він служив до 1912 року і звідти був переведений до Умані. Тоді йому виповнилося 40 років і він був батьком п'яти дітей. З дружиною Наталією Боніфатіївною вони виховували: Андріана, Вікентія, Домнікію, Антоніну і Юлію. Наймолодшій – Юлії було лише чотири роки, а четверо старших дітей вже навчалися.

Сім'я священика Олександра Козловського була ще більшою. У 1913 році 64-річний ієрей з 61-річною дружиною Анастасією Семенівною мали семеро дорослих дітей. Дві доньки Козловських – 37-річна Євгенія та 30-річна Валентина – були заміжніми. Син Олександр (36 р.) працював лікарем, другий син – 33-річний Леонід мав юридичну освіту і працював слідчим. Георгій та Миколай (31 і 28 років) були артильщиками, а найменший – 21-річний Всеволод ще навчався. Давши освіту власним дітям, о. Олександр піклувався і про дітей своїх парафіян.

Ми вже вели мову про заснування церковнопарафіяльної школи на Міщанці. Для неї було збудоване нове приміщення під залізною покрівлею і вона функціонувала ще з кінця ХІХ ст. (див. розділ про Уманський Собор – авт Т.К.). Школа діяла під пильним контролем попечителя та церковного причту. А вже їх діяльність контролювало і критикувало чи схвалювало вище керівництво. Та шкільна справа розвивалась успішно, про що свідчить відзнака її попечителя. До дня Пасхи 1912 р. “попечитель Мещанской г. Умани предместья церковно-приходской школы Дионисий Назаренко Всемилооственнейше пожалован медалью серебряной для ношения на груди на

²⁴⁹ КЕВ. – 1911. - № 27. – С. 336.

Станиславсякой ленте”²⁵⁰. У 1913 році в школі навчалось 62 учні (39 хлопчиків та 23 дівчинки). На утримання школи від Св. Синоду і від міста щорічно виділялось 370 рублів.

Піклуючись школою та парафіяльним храмом, священник Олександр Козловський сумлінно виконував обов’язки духовного пастиря. Його священницька діяльність знаходила схвалення у єпархіального начальства. Саме за його представленням Св. Синод до 6 травня 1916 року нагородив Олександра Іоанновича Козловського наперсним Хрестом.

Олександро-Невський військовий собор

У 1830-1832 роках коштом графа Олександра Потоцького був збудований великий цегляний будинок на кам’яному підмурку, що став називатись “Владельческий концертный зал”, а пізніше його назвали “Публичная зала для благородных собраний.” В ньому влаштовувались концерти, міські бали, особливо урочисті застілля. Та після поразки польського повстання 1863-1864 рр. місто принишкло і міській польській знаті було не до веселощів. З 1866 року двічі змінювали призначення цієї будівлі: спочатку в ній влаштовували військовий манеж для виїздних коней кавалерійського полку, що розквартирувався в Умані, а потім – цейхгауз та гаупвахту 44-го резервного піхотного батальйону.

У 1894 році військове відомство капітально відремонтувало будівлю і відкрило 5-купольний собор. Його освятили в ім’я канонізованого ратника російського, князя Олександра Невського та Святої преподобної Ксенії. Настоятелем Олександро-Невського храму став о. Я. Гріщі. Два роки по тому, в 1896 р. Собор відвідував Преосвященний Сергій, другий вікарій Київської єпархії. Такий високий гість Умані залишився задоволений зовнішнім та внутрішнім виглядом храму²⁵¹.

Маємо відомості, що у 1914 році священником у Соборі Святих Олександра Невського і Ксенії, який тоді називався просто Військовий Собор, служив Валерій Павлович Добронравов. Детальніших даних про соборний причт з’ясувати, поки-що, не вдалося.

²⁵⁰ КЕВ. – 1912. - № 14. – С. 146.

²⁵¹ КЕВ. – 1896. - № 21. – С. 851.

У 1921 році Військовий Собор був перетворений у Кафедральний Український Собор. Постановою Уманського окружного виконавчого комітету від 25 квітня 1929 р. Собор було закрито, а будинок переобладнали під кінотеатр. У травні 1932 р. він був відкритий для глядачів. А по закінченні Великої Вітчизняної війни кінотеатру присвоєно ім'я генерала І.Д. Черняховського.

* * *

Завершуючи розділ про православні храми повітового центру та уманських передмість, варто зауважити, що упродовж ХІХ – до 1917 р. в Умані діяли ще й інші церкви. Наприклад, Л. Похилевич називає ще шпитальну церкву в будинку бувшого базиліянського монастиря, в якому був влаштований шпиталь. Богослужіння в ній здійснювали священники військових частин, що квартирували в Умані і околицях. Та церква була підпорядкована Головному священнику армії, а її мирянами були службовці та хворі госпіталю, а також різний військовий люд. У 1860 році при церкві числилось 215 осіб (149 чол. і 66 жін.)²⁵². Є коротенькі відомості про існування домової церкви при Уманському технічному училищі Де Вітт²⁵³. Ймовірно існували і інші домові церкви. Виявлення та дослідження їх історії то справа майбутнього.

Пропонована історія православних уманських храмів виглядала б незавершеною, якби кілька сторінок не присвятили ще одній християнській обителі – Свято-Георгіївському скиту, який хоч і знаходився поза межами міста, але мав значний вплив на духовне життя в ньому.

Свято-Георгіївський скит поблизу Умані

Між селами Громи і Кочержинці, на хуторі Левада, на початку минулого століття був побудований чоловічий монастир. Ініціатором цієї святої справи став мешканець с. Кочержинець Митрофан Каленчук. Ще юнаком, випасаючи коней на хуторі Левада, він побачив дивне явище – “вогняний стовб”, що

²⁵² Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии... – К., 1864. – С. 345.

²⁵³ КЕВ. – 1914. - № 38. – С. 581.

піднімався від землі до небес. Це видіння настільки вразило Каленчука, що сумнівів про святість того місця в нього не залишилось. Під враженням побаченого, він почав молитися там, а невдовзі викопав і печеру. Поступово до нього приєднувались і інші молільники, а з часом діями Митрофана зацікавилась уманська поліція. Його як душевнохворого в кандалах відправили до Київської Кирилівської лікарні, але після обстеження визнали нормальним і відпустили.

Одержимий ідеєю створення святої обителі в тамтешній місцині, Митрофан Каленчук почав шукати співучасників для здійснення цього задуму. На його заклики відгукнулося кілька уманських селян і його односельчан. Це були: Антон Логвінович Каленчук з Кочержинець та з уманського передмістя Христина Іванівна Янчинська, Мефодій Семенович Адаменко, Євфимій Опанасович Чаплауський, Полікарп Ісидорович Чаплауський, Іван Іванович Чаплауський, Василь Іванович Колесніченко, Ігнатій Антонович Коваленко, Михайло Янковий, Параскева Миколаївна Чаплауська і мешканець с. Громи Мефодій Андрійович Рябін. Усі вони виділили із своїх земельних наділів ділянки землі, які вкупі склали 8 десятин і 1 500 кв. сажень (трохи більше 8,7 га). Заручившись такою підтримкою і пожертвуванням, Митрофан Каленчук подався до Києва шукати будівничого для храму.

Він обійшов всі київські монастирі і скрізь йому пояснювали, що за відсутності коштів із такою незначною кількістю землі, будівництво монастиря є проблематичним. В Києво-Печерській Лаврі йому порадили звернутися до о. Мануїла, який очолював Скит Причистая в урочищі Церковщина поблизу південних околиць Києва. Настоятель Лаврського філіалу в Церковщині о. Мануїл був людиною діяльною і у вищій мірі благочестивого, але прохання Митрофана Каленчука видалось йому нездійсненним. Тому він порадив прохачу таке: щоб селяни особисто з'явилися для переговорів про умови передачі своїх земельних пожертвувань. Невдовзі делегація з 8-ми селян-жертвувачів з'явилася у Скит Пречистая. Богослужіння в Скиту їх полонило, та й інші порядки, заведені о. Мануїлом їм дуже сподобались. Тому вони дуже просили прийняти від них землю і побудувати на ній чоловічий монастир, а попервах хоч би каплицю. Вислухавши депутацію, о. Мануїл направив прохачів

до Преосвященного Платона, що був ректором Київської духовної Академії і настоятелем Скита.

Попередньо зустрівшись з Преосвященним Платоном, о. Мануїл пояснив всі складнощі цієї справи і отримав таку відповідь: “що не робить Бог, все до кращого. Я вам, батюшка, не раджу відмовлятися, а покладіться повністю на волю Божу. Господь Бог і його Пречиста Матір все владнають”²⁵⁴.

Селянську депутацію з Умані Преосвященний Платон зустрів у дворі Києво-Братського монастиря і, вислухавши вже відоме йому прохання, благословив прохачів на цю богоугодну справу. Повернувшись до Умані, підбадьорені селяни зібрали ще 3 дес. землі і мали уже в своєму розпорядженні 11 дес. 1 500 кв. саж.

5 квітня 1908 року на ім'я Високопреосвященнішого Флавіана, Митрополита Київського і Галицького селяни надіслали “Прошение”, до якого додали список жертвувачів із вказаною кількістю землі. В ньому йшлося про те, що на хуторі Левада дехто з місцевих мешканців бачив дивні явища, як то: вогняний стовб, церкву, що ніби здіймалася від землі до небес, образ Божої Матері, що спустилася з неба, дехто чув ніби підземний передзвін тощо. Місцевість та являла собою неглибоку балку, що була обрамлена казенним лісом. По прилеглій неподалік дорозі на поклоніння до Київських святинь йшло чимало богомільців, які часто зупинялись саме в тій балці на відпочинок, а то й на нічліг. Туди нерідко приходили сектанти і спокушували слабовірних відвернутися від Хреста. Тому сприйнявши чудесні видіння як перст Божий, що вказує де має бути свята обитель, і дбаючи про зміцнення православ'я, благочестиві миряни побажали саме на хуторі Левада піднести святий Хрест і побудувати ще один оплот православної віри. Всю цю землю разом з хутором Левада селяни передали у власність Скита Пречистая в Церковщині з умовою, щоб на ній була побудована спочатку каплиця із житлом для іноків, а вже пізніше – чоловічий монастир. Тим більш, що довкруг на великій відстані не було православних монастирів.

Керівником влаштування обителі селяни просили призначити о. Мануїла. 10 квітня 1908 року на лист прохачів була

²⁵⁴ Краткая история возникновения Св. Георгиевского скита близ Умани, Киевской епархии. – К., 1913. – С. 6.

накладена така митрополича резолюція: “На розгляд Консисторії”.

Київська духовна консисторія розглянула документ і 12 травня 1908 р. винесла таке рішення: направити “Прошение благочинному 4 округу Уманського повіту священику Лаврентію Крижановському для об’єктивного відгуку про дивні явища на хуторі Левада. Поки “Прошение” мандрувало по інстанціях, миряни підшукали ще одну земельну ділянку в 10 десятин поблизу залізничного вокзалу, яку в зв’язку з переселенням до Сибіру продавав якийсь Дрозденко. Кожну десятину він оцінив у 250 рублів, тобто потрібно було заплатити 2 500 рублів, а селяни зібрали тільки 700 руб. Більше грошей не було і купля-продаж була на грані зриву, але знову дивна подія врятувала ситуацію. В той день, коли Дрозденко мав продати землю іншому покупцеві, надійшла телеграма з далекого м. Харбіна від невідомої людини разом з грошовим переказом через Державний банк. Далекий благодійник переказував на потреби Скита 2 000 рублів. Така велика і несподівана матеріальна підтримка ще більше переконала о. Мануїла у волі Божій на будівництво храму.

Отримавши гроші, о. Мануїл відіслав їх в Умань зі своїм послушником Феоктистом Руменом (уродженець с. Кочержинець, а потому – монах Іоанн). Селяни в той же день заплатили продавцеві землі і оформили купчу на ім’я Христини Іванівни Янчинської. Але попереду в ініціаторів будівництва монастиря було ще чимало випробувань. Так, 6 жовтня 1908 року єпархіальне начальство винесло таке рішення: оголосити, що за відсутності необхідних коштів будівництво монастиря є передчасним; пожертвувана для цієї справи земля може бути причислена до Скиту “Церковщина”, але і це необхідно оформити документально; до передачі установленим законним порядком побудованого будинку в духовне відомство, запланований селянами хресний хід не може бути дозволеним. Це рішення Консисторії 17 грудня 1908 року було схвалене єпископом Уманським, а 21 лютого 1909 року затверджене митрополичою резолюцією за № 683 і указом Консисторії № 6 028 від 4 березня 1909 року оголошене жертвувачам.

23 квітня 1909 року Преосвященніший Феодосій, єпископ Уманський, оглядаючи парафії м. Умані, побажав відвідати новий скит. Владика благословив і освятив там місце для

молитовного дому в честь св. Великомученика Георгія Побідоносця.

4 вересня 1909 року о. Мануїл з рапортом надіслав до Консисторії необхідні документи для отримання височайшого дозволу на закріплення за скитом Церковщина поджертвованого майна. Київська духовна Консисторія своїм рішенням від 15 вересня 1909 року оголосила таке: визнаючи можливим з огляду на бідність скиту Церковщина, прийняти пожертвовані селянами Янчинською і Каленчуком земельні ділянки, Консисторія вважає за необхідне підняти клопотання перед Св. Синодом про дозвіл на закріплення земель за скитом, а ієромонаху Мануїлу прийняти даний дар. На основі цього рішення Консисторії Митрополит Київський і Галицький Флавіан звернувся до Св. Синоду за дозволом про закріплення за скитом подарованої землі.

Ієромонах Мануїл 13 грудня 1909 р. звернувся з проханням до Митрополита про дозвіл на влаштування домової церкви в одному з будинків хутора Левада. Резолюція Владики була такою: дозволити відкрити домову церкву на хуторі Левада, але лише після закріплення за монастирем землі і пред'явлення плану майбутнього храму.

22 грудня 1909 року Митрополит Київський і Галицький Флавіан отримав указ Св. Синоду про те, що 7 грудня 1909 р. імператор дозволив скиту Пречистая в Церковщині прийняти пожертвовану Янчинською і Каленчуком землю. Здавалося б, справа влаштування нової обителі з вирішенням в найвищих кругах отримала зелене світло. Але з'явилась нова непередбачувана перешкода. Антон Каленчук, що приєднав і свою ділянку землі до нового скита, відмовився від попереднього рішення. І більше того, категорично відмовлявся навіть продати її за будь-яку ціну. Проблема полягала в тому, що його $1\frac{3}{4}$ дес. землі знаходились якраз біля входу в монастирські ворота. Навколо – казенна земля, і іншого виїзду, крім цього, просто не існувало. Тому довелося відмовитися від спорудження храму на Леваді, сподіваючись що ця земля рано чи пізно відійде до монастиря і тоді на вже побудованому там фундаменті буде зведена церква.

Будівництво довелося перенести на куплених 10 десятин землі зі ставком та водяним млином поблизу залізничної станції Умань. 11 серпня 1911 року ієромонах Мануїл знову звернувся до єпархіального начальства з проханням про дозвіл на будівництво

каплиці поблизу з.-д. ст. Умань. 18 серпня 1911 року дозвіл був отриманий, але о. Мануїл з мирянами вже вирішили будувати не каплицю, а храм. Тому знову довелося звертатися до єпархіального начальства, але і такий дозвіл було отримано. За 700 рублів селяни купили в Кочержинцях стару дубову церкву (бо в селі вже була збудована кам'яна) і планували встановити її, а потім обкласти цеглою.

Та не так сталося, як гадалося. Проливні дощі літа 1912 року стали новою перешкодою для реалізації задуму. Бездоріжжя заважало доставляти будівельні матеріали з Левади, де був споруджений цегельний завод. Були такі сильні зливи, що канави, вириті під фундамент, заливало водою. Про розгортання широкого будівництва не могло бути й мови. Тому було вирішено всі заготовлені заздалегідь будматеріали і ті, що були пізвезені залізницею, використати для спорудження братського корпусу з прибудовою до нього вівтарної частини з метою освячення її для домової церкви. На той час в монастирі зібралось до 70 осіб братії.

Невдовзі був збудований будинок завдовжки 50 аршин, завширшки 14 аршин, з одного боку в 2 – а з іншого – в 3 поверхи²⁵⁵. Він був поділений коридорами, а зі східного боку була прибудована вівтарна частина. 10 січня 1913 р. Преосвященний Інокентій, єпископ Канівський, в сослужінні священнослужителів і церковнослужителів з Церковщини та міського духовенства освятив будівлю. Напередодні Владика відслужив 5-годинну літургію. На урочистому богослужінні були присутні: представник Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, старший чиновник для особливих доручень князь В.Д. Жевахов, начальник місцевої дивізії генерал-лейтенант Рогоза, директор Уманських чоловічої та жіночої гімназії М.В. Оппоков, офіцери та представники цивільної влади міста. За розпорядженням генерала Рогози, хресний хід зі святими мощами супроводжував військовий оркестр духовної музики, що виконував “Коль Славен Наш Господь в Сионе.” Вівтар і церква нового скиту були освячені на честь ікони Божої Матері “Нечаянная Радость”. Настоятелм скита був призначений

²⁵⁵ Там само. – С. 20.

сподвижник о. Мануїла, ієромонах о. Сильвестр, який до цього був казначеєм в Церковщині²⁵⁶.

Присутні на урочистому архієрейському богослужінні в Свято-Георгіївському скиту миряни, в т. ч. і селяни-пожертвувачі, з великою радістю вітали братію скита і виказували сердечну подяку за наполегливу працю, яку показали ченці під час будівництва домової церкви.

26 жовтня 1913 р. освятили і другий престол на другому поверсі тієї ж церкви, оскільки, за свідченням о. Мануїла, в святкові дні лише до причастя приходило до 1,5 тис. осіб. Престол цей був освячений в честь святого Великомученика і Цілителя Пантелеймона. Чин освячення був здійснений Преосвященним Інокентієм, єпископом Канівським, який 25-27 жовтня 1913 р. перебував в Умані. Приїхавши у скит, Владика оглянув готову до освячення церкву на другому поверсі монастирської будівлі, готель для прочан і вимуруваний фундамент великого 3-престольного кам'яного храму посеред монастирського двору. Всеношна служба в скиту розпочалася 25 жовтня о 17.30 і продовжувалася до 23 години. Піснопіння хору Києво-Печерської Лаври були неперевершеними за своєю красою і залишали незгладимі враження в усіх присутніх.

В освяченні престолу і храму брали участь: протоірей Уманського Собору Андрій Саббатовський, ігумен Мануїл, священики О. Нікольський та М. Сергієв, ієромонахи о. Сильвестр та о. Аполінарій. Після церемонії освячення, Преосвященний Інокентій давав архіпастирські настанови, а потому, в новоосвяченому храмі відслужили Божественну літургію. До самого вечора продовжувалось служіння акафістів та молебнів. А по закінченні служби була влаштована урочиста трапеза: в нижньому поверсі – для богомільців, а у верхньому – для Владики і почесних гостей. В той день ними були: генерал-лейтенант А.Ф. Рогоза, голова окружного суду граф Пащенко-Развадовський, директор гімназій М.В. Оппоков, міський голова п. Долбін, полковник 74 Ставропольського полку п. Михайлов, Смотритель Уманського духовного училища М.І. Рябінін, офіцери розквартированих у м. Умані частин тощо. Від імені всіх присутніх була послана телеграма Високопреосвященному

²⁵⁶ Освящення монастиря в г. Умані. Впечатления очевидца // КЕВ. – 1913. - № 4. – С. 102-104.

Флавіану, Митрополиту Київському і Галицькому, який в той час перебував у Санкт-Петербурзі²⁵⁷.

6 липня 1914 р. на хуторі Левада був освячений храм на честь св. Великомученика Георгія Побідоносця, який все-таки зібрали зі старої дубової кочержинської церкви. Скиту під Уманню судилося духовно підживлювати не тільки чернецьку братію, не тільки м. Умань з повітом, але й околиці повіти, де не було монастирів. Значення його збільшувалось його розташуванням на великому шляху, куди прошкуючи до Києва, стікалось немало прочан із сусідніх Херсонської та Подільської губерній.

У пожовтневий час атеїстична радянська влада по-своєму розпорядилася долею святої обителі. В 1927 р. Св.-Георгіївський чоловічий монастир був закритий і перетворений у будинок для безпритульних дітей. А невдовзі за нез'ясованих причин він згорів. Та історія монастиря продовжується в наші дні. 25 листопада 2003 р. був зареєстрований Статут Свято-Георгіївського жіночого монастиря, який влаштовується на місці знищеного чоловічого скиту поблизу Умані.

²⁵⁷ Посещение г. Умани Преосвященным Иннокентием, епископом Каневским // КЕВ. – 1913. - № 45. – С. 1 154-1 157.

ПІСЛЯМОВА

Перегортаючи останню сторінку цієї книги, ти, шановний Читачу, отримав певне уявлення про етноконфесійне різнобарв'я населення нашого міста. З незначними відмінностями такою ж виглядала палітра значного регіону, що у досліджуваній часовий проміжок складав адміністративно-територіальну одиницю – Уманський повіт Київської губернії. Географічне розташування даного регіону (найпівденніші заселені землі, що межували з кочовим Степом, територіальна віддаленість від столичних державних інституцій і т.д.) не в останню чергу визначало його поліетнічність. Перебування цих земель у складі Речі Посполитої зумовило утвердження на них польського національного елемента та поширення католицьких впливів. Але у досліджуваній період активністю переважали зворотні процеси, тобто перелив населення від католицизму до православ'я. Зумовлювалось це новими геополітичними чинниками, тобто інкорпорацією краю православною Російською імперією, а відтак і зміною державної підтримки церкви. Але ці міжконфесійні трансформації не зірвали суспільний спокій і обидві гілки християнства переплітались на єдиному дереві Церкви.

Дана монографія не розкриває усі аспекти діяльності християнської церкви на теренах нашого краю. Це початок значно глибшої дослідницької праці, бо після означення трансформаційних процесів та взаємостосунків православної і греко-католицької конфесій, з'ясування статистичних вимірів конфесійного життя, локалізації релігійних осередків та культових будівель мають ґрунтовно розроблятися питання освітньої ролі церкви, її місця у формуванні суспільної свідомості та християнської моралі, повсякденного життя духовенства та вірян, котрі становили переважну більшість населення нашого краю.

ДОДАТКИ

Додаток А

Конфесійні осередки Уманського повіту на зламі XIX – XX ст.

№	Назва волостей	Православні (%)	Євреї (%)	Католики (%)	Лютерани (%) / розкольники (%)	Магометани (%) / інші віросповідання (%)
1.	Бабанська	97,7	2,2	0,04	0,026	-
2	Верхняцька	96,2	2,5	1,17	0,09	-
3.	Іванівська	91	8,3	0,6	-	-
4.	Краснопільська	99,6	0,4	-	-	-
5.	Кузьминська	94,2	3,6	2,2	-	-
6.	Ладизинська	89,8	9,5	0,5	/0,2	-
7.	Маньківська	98	2	-	-	-
8.	Мошурівська	98,5	1,4	0,1	-	-
9.	Оксанинська	93	6,6	-	0,4	-
10.	Орадівська	96,1	3	0,8	-	0,05
11.	Підвисоцька	85,5	13,5	0,7	/0,3	-
12.	Посухівська	98	1,47	0,5	0,03	-
13.	Русалівська	84	15,6	0,4	-	-
14.	Тальнівська	70,8	28,2	0,8	0,04/0,2	/0,06
15.	Тальянківська	97	2,2	0,78	-	/0,02
16.	Уманська	98,5	1,3	0,2	-	-
17.	Хижнянська	95	4,9	0,1	-	-
18	Шаулихська	96,3	3,6	0,06	-	/0,04
19.	М.Умань	24,4	72	3,4	0,13/0,03	0,06/0,02
ВСЬОГО:		86,4	12,7	0,7	0,05/0,04	0,006/0,006

// Таблиця складена за даними «Списка населених мест Киевской губернии»/Издание Киевского Комитета. – Киев, 1900. – С.1556-1670.

Додаток Б

**Кількість жителів міста Умані по віросповіданням
у другій половині XIX ст. – на початку XX ст.**

Віросповідання	Православні		Католики		Лютерани		Євреї		Караїми		Магометани		Всього		Разом
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	
Стать Рік															
1855	75	00	1	5	00	90							66	45	911
1888	48	49	6	9	40	39							308	989	297
1895	88	13	1	8	94	05							133	448	581
1897	15	25	6	4	52	74							762	2275	037
1908	02	46	3	9	071	817							419	808	227
1914	80	783	4	8	991	276							519	705	224

// Таблица складена за матеріалами «Памятних книг Киевской губернии»

Додаток В

Кількість жителів Уманського повіту по віросповіданням в другій половині XIX ст.

Віросповідання	Православні		Католики		Лютерани		Євреї		Розкольники та штундисти		Інші віросповідання		Всього		Разом
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	
Рік	Стать														
1855 р.	68120	66532	658	592	4	3	3275	3334	-	-	-	-	72057	70461	142518
1888 р.	113231	114508	593	499	20	20	7614	7658	84	82	-	-	121542	122767	244309
1895 р.	126389	132439	766	850	15	10	10057	10263	170	169	14	16	137411	143747	281158
1898 р.	132414	133029	804	839	43	34	9473	9750	197	208	-	-	142931	143860	286791
1908 р.	148073	150934	1407	1489	23	28	12350	12817	402	397	6	1	162261	165666	327927
1914 р.	155903	156862	724	723	10	6	10978	11041	500	564	-	-	168115	169196	337311

// Таблица складена за матеріалами «Памятних книг Киевской губернии»

Додаток Г

**Кількість церков та інших культових будівель
в Уманському повіті у другій половині XIX ст.**

Р.	Православні		Католицькі		Єврейські		Розкольніцькі		Всього		Разом
	кам'яна	дерев'яна	кам'яна	дерев'яна	кам'яна	дерев'яна	кам'яна	дерев'яна	кам'яна	дерев'яна	
1888 р.	14	146	3	-	2	18	-	-	19	164	183
1895 р.	13	158	5	-	2	18	-	2	20	178	198
1896 р.	14	150	5	-	2	18	-	-	21	168	189
1897 р.	13	152	5	-	2	11	-	-	20	163	183
1898 р.	13	152	5	-	7	10	-	-	25	162	187

143 // Таблиця складена за матеріалами «Памятних книг Киевской губернии»

Додаток Д

**Кількість церков та інших культових будівель
по місту Умані в другій половині ХІХ ст.**

Рік	Православні		Католицькі		Єврейські		Всього		Разом
	кам'яна	дерев'яна	кам'яна	дерев'яна	кам'яна	дерев'яна	кам'яна	дерев'яна	
1888 р.	3	1	1	-	6	10	10	11	21
1895 р.	2	2	1	-	11	7	14	9	23
1896 р.	2	2	1	-	10	6	13	8	21
1897 р.	2	3	1	-	9	9	12	12	24
1898 р.	3	1	1	-	7	10	11	11	22

// Таблиця складена за матеріалами «Памятних книг Киевской губернии»

Додаток 3

Розподіл населення Уманського повіту за віросповіданнями

Групи населення за конфесійною ознакою	В 1845 р.		В 1897 р.	
	кількість	%	кількість	%
Православні	139323	89,5	279107	87,0
Католики	4792	3,1	3003	0,9
Іудеї	11556	7,4	37875	11,8
Всього населення	155701		320744	

145 // Таблиця складена за матеріалами Першого Всеросійського перепису населення Російської імперії 1897 року

Додаток К

Національний склад населення Уманського повіту (за переписом 1897 р.)

№	Групи мов (національності)	Дворяни потомствени та їх сім'ї	Дворяни "личные", чиновники не із дворян та їх сім'ї	Духовенство християнського віросповідання та їх сім'ї	Потомствени, і "личные" почесні громадяни	Купці та їх сім'ї	Міщани	Селяни	Військові козаки	Не вказали стану	Іноземні піддані
1	Великороси (росіяни)	490	591	684	337	70	1894	5702	2	36	25
2	Малороси (українці)	349	184	811	347	8	7660	259547	6	103	34
3	Білоруси	-	12	-	7	-	39	65	-	-	-
4	Поляки	910	168	3	23	10	980	925	-	9	155
5	Євреї	-	28	-	14	463	36887	156	-	9	10
6	Німці	12	26	-	6	4	45	-	-	3	31

// Таблиця складена за матеріалами Першого Всеросійського перепису населення Російської імперії 1897 року

Додаток Л

Деканат Уманський у складі Вінницько повіту

Порядковий номер.	Назва місцевості	покровителі	Кількість церков	Кількість капланів	будинки	парафіяни	
						дорослі	діти
1	Бабани	Потоцький	1	1	112	579	189
2	Берестівець	Потоцький	1	1	64	353	114
3	Цеберманівка	Потоцький	1	1	70	361	234
4	Христинівка	Потоцький	1	1	180	980	35
5	Чайківка	Потоцький	1	1	90	500	50
6	Малі Дмитрушки	Потоцький	1	1	63	384	80
7	Старі Дмитрушки	Потоцький	1	1	63	232	48
8	Доброводи	Потоцький	1	1	89	490	170
9	Фурманка	Потоцький	1	1	62	310	59
10	Гереженівка	Потоцький	1	1	56	274	75
11	Голяківка	Потоцький	1	1	52	123	75
12	Городецьке	Потоцький	1	1	113	557	112
13	Громи	Потоцький	1	1	120	581	114
14	Ягубець	Потоцький	1	1	112	686	202
15	Яроватка	Потоцький	1	1	32	335	56

16	Кочержинці	Потоцький	1	1	137	656	65
17	Кочубіївка	Потоцький	1	1	188	537	133
18	Краснопілка	Потоцький	1	1	74	516	166
19	Князівка	Потоцький	1	1	73	430	62
20	Кузьміна Гребля	Потоцький	1	1	73	306	90
21	Лещинівка	Потоцький	1	1	88	290	118
22	Орадівка	Потоцький	1	1	105	476	223
23	Осетна	Потоцький	1	1	117	576	331
24	Паланка	Потоцький	1	1	118	338	300
25	Піківець	Потоцький	1	1	70	220	55
26	Полянецьке	Потоцький	1	1	170	474	200
27	Посухівка	Потоцький	1	1	149	669	216
28	Притика	Потоцький	1	1	84	447	115
29	Ропотуха	Потоцький	1	1	127	618	152
30	Росішки	Потоцький	1	1	115	547	208
31	Синиця	Потоцький	1	1	111	532	313
32	Свинарка	Потоцький	1	1	84	421	52
33	Талалаївка	Потоцький	1	1	36	110	94
34	Танське	Потоцький	1	1	120	626	189
35	Томошівка	Потоцький	1	1	64	302	94
36	Умань	Потоцький	3	4	270	1565	569
37	Вербовага	Потоцький	1	1	68	121	83
38	Верхнячка	Потоцький	1	1	158	521	489
39	Войтівка	Потоцький	1	1	81	450	38
Разом			41	44	3958	18493	5968

Наукове видання

КУЗНЕЦЬ Т.В., КРИВОШЕЯ І.І., СКУС О.В.

**ХРИСТИЯНСЬКА ЦЕРКВА В УМАНІ
КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Підписано до друку 06.12.2012

Формат 60*84/16

Папір офсет. Ум.арк. 8,60

Тираж 300 прим. Зам. №187

Видавничо-поліграфічний центр «Візаві»

20300, м. Умань, вул. Тищика, 18/19

Свідоцтво: серія ДК №2521 від 08.06.2006 р.

Тел.: (04744) 4-64-88, 4-67-77

e-mail: vizavi08@mail.ru

